

סופה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית: תיקוף, היסטוריה וארכיאולוגיה

מאת

עוזי ליבנר

לאחר מרד בר כוכבא הפך הגליל למרכז יהודי ראשון במעלה, הן בשל גודל האוכלוסייה היהודית בו והן בהיותו מקום מושבם של ההנהגה הפוליטית ושל חוגי החכמים העיקריים. נכסי צאן ברזל אשר עיצבו במידה רבה את התרבות היהודית, ובראשם המשנה, התלמוד הירושלמי ומדרשי האגדה הארץ ישראליים, נערכו בגליל במהלך הדורות הבאים. ניתן לקבוע במידה רבה של ביטחון שהפעילות הנרחבת והממוסדת של חכמים באזור החלה בדור אושא, כנראה ממש למן 'שלפי השמד', היינו מראשית השליש השני של המאה השנייה לסה"נ.¹ מנגד סופה של תקופת הפעילות של חוגי החכמים בגליל לוט בערפל הן מבחינת נסיבותיו ההיסטוריות והן מבחינת קביעת זמנו.

* גרסה קודמת של מאמר זה, שעסקה בעיקר בחתימת הירושלמי, פורסמה באנגלית. ראו: U. Leibner, 'Settlement: Patterns in the Eastern Galilee: Implications Regarding the Transformation of Rabbinic Culture in Late Antiquity', L. I. Levine and D. R. Schwartz (eds.), *Jewish Identities in Antiquity: Studies in Memory of Menahem Stern*, Tübingen 2009, pp. 266-292. תודתי ללייב מוסקוביץ, אביגדור שגאן וישראל יובל, שהעירו על אותה גרסה, ולידידי נח חכם שהעיר על גרסה זאת. תודה מיוחדת אני חב למורי דוד אדן-בייביץ, שחוכמתו עמדה לי בכל עת. מאמר זה מוקדש לדוד עם צאתו לגמלאות, בצירוף ברכות לבריאות טובה והמשך מחקר פורה.

1 ראו לדוגמה: א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 45-59. לפעילות חכמים בגליל לפני מרד בר כוכבא ראו: א' ביכלר, עם הארץ הגלילי, תרגום י' אלדד, ירושלים תשכ"ד, עמ' 193-240, אלא שביכלר לא הבחין בין עדותם של מקורות קדומים למאוחרים ובין מקורות ארץ ישראליים לבבליים. ראו גם: א' אורבך, 'מיהודה לגליל', הנ"ל, מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים², ירושלים תשס"ב, עמ' 331-337; אורבך שיער שמרכז החכמים נדד מיבנה לגליל עוד לפני מרד בר כוכבא, בימי פולמוס קיטוס, בשנים 115-117 לסה"נ, ראו: שם, עמ' 337-339. לדיון בפעילות מאורגנת וממוסדת של חכמים ראו לאחרונה: ע' שרמר, 'עולמם של החכמים בחברה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה: תורה, יוקרה ומעמד ציבורי', מ' כהנא ואחרים (עורכים), ספרות חז"ל הארץ-ישראלית: מבואות ומחקרים, ב, ירושלים תשע"ח, עמ' 564-572.

במאמר זה אעלה שתי טענות עיקריות באשר לסופה של תקופת האמוראים בארץ ישראל. הראשונה, שעניינה תיקוף (פריודיזציה), היא שיש לקבוע את סופה של התקופה במחצית השנייה של המאה הרביעית לסה"נ, אף על פי שיצירה ספרותית של חכמים או של ממשיכי דרכם נמשכה כנראה עמוק אל תוך התקופה הביזנטית. קביעה זו נסמכת על שבר בעולמם של חכמי הגליל הבא לידי ביטוי לדוגמה בהיעדרותם של שמות חכמים, סיפורי מעשים או אזכורים של אירועים היסטוריים המאוחרים מן המאה הרביעית בספרות האמוראית ובעיקר בהפסקת התהוותו של התלמוד הירושלמי, היצירה המרכזית של אמוראי ארץ ישראל.² הטענה השנייה היא שניתן לקשור את השבר הפנימי בעולמם של חכמים לאירועים היסטוריים חיצוניים ובראשם משבר יישובי והידלדלות דמוגרפית ניכרת ביישוב היהודי בגליל באותם הימים.

המאמר פותח בסקירת ה'מושב בחיים' (Sitz im Leben) של ספרות אמוראי ארץ ישראל. לאחר מכן נבחנים התמורות בעולמם של חכמים אלו והשיקולים לקביעת סוף תקופתם. בהמשך באה סקירה של אירועים היסטוריים שהשפיעו על המרחב ושל נתונים ארכיאולוגיים חדשים המצביעים על ירידה דמוגרפית ביישוב היהודי בגליל באותה התקופה. לבסוף נדון המתאם בין התמורות הפנימיות בעולמם של חכמים ובין תמורות היסטוריות ודמוגרפיות, מתאם המאפשר לקשור בין תהליכים אלו.

ה'מושב בחיים' של ספרות האמוראים הארץ ישראלית

כדי להראות עד כמה המחקר הארכיאולוגי וההיסטורי של הגליל רלוונטי לשאלות הנדונות כאן ראוי לפתוח בהצגת המציאות הגיאוגרפית שבה נוצרה ספרות האמוראים הארץ ישראלית. אומנם הדעה שספרות זו נוצרה בעיקרה בגליל היא מן המפורסמות שלכאורה אינן צריכות ראייה, אולם הנתונים הגיאוגרפיים הנזכרים בחיבורי האמוראים הארץ ישראליים, והמצביעים על המרחב שבו חיו ופעלו יוצריהם, כמעט לא נדונו באופן שיטתי. אפתח בתלמוד הירושלמי. כפי שציינו חוקרים רבים, מספר סימנים מלמדים שטבריה הייתה המקום המרכזי שבו התהווה תלמוד זה. לדוגמה העיר נזכרת בירושלמי לעיתים כ'הכא', כאן.³ כ-380 שמות אתרים גיאוגרפיים נזכרים

2 הרבדים האחרונים בירושלמי והתימתו של תלמוד זה (או ליתר דיוק הפסקת התהוותו שכן ספק אם ניתן לדבר על חתימה כמעשה מתוכנן של עורכים, וראו להלן) נדונו במאמרו היסודי של י' זוסמן, 'ישוב לירושלמי נויקין', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 101-133, במיוחד הערות 35, 179, 187-188, 194, 211; לסיכום הדברים ראו: S. T. Katz, 'The Formation and Character of the Jerusalem Talmud', L. Moscovitz (ed.), *The Cambridge History of Judaism, IV: The Late Roman-Rabbinic Period*, Cambridge 2006, pp. 663-677.

3 ראו לדוגמה: ירושלמי, ברכות ב, ז (ה ע"ג; טור 23, שורה 18); מגילה ג, ב (עד ע"א; טור 764, שורה 20). וראו: ז"ו רבינוביץ, 'על דבר חיבורו של התלמוד הירושלמי', ירושלים, ח (תרס"ט), עמ' 331-334 והמקורות הנזכרים שם; מ"ד הר, התקופה הרומית-ביזנטית: תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי (640-70) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ה), ירושלים 1985, עמ' 169; מ' עסיס, 'תלמוד ירושלמי', כהנא

בתלמוד זה.⁴ כ־150 מתוכם אינם רלוונטיים לענייננו, מפני שהם שמות מקראיים הנזכרים אגב דיון בפסוקי המקרא, שמות מהברייאא המשרטטת את תחומי ארץ ישראל 'שהחזיקו עולי בבל' או שמות אתרים בחוץ לארץ. כ־230 האתרים הנותרים הם שמות יישובים בארץ ישראל, ומבין אלו שזיהוים סביר, יותר מחציים נמצאים בגליל ובשוליו הקרובים, והיתר פזורים על פני כל הארץ (כולל עבר הירדן והחורן). יתרה מזו, אם מתמקדים רק באתרים המשקפים את ה'מושב בחיים' להיווצרות תלמוד זה – היינו יישובים בני התקופה שהתרחשו בהם אירועים שמסופר עליהם בירושלמי, יישוביהם של האמוראים, יישובים שהם ביקרו בהם וכדומה – הדומיננטיות של הגליל ושוליו בולטת עוד יותר.⁵ יותר משני שלישים מן האירועים הנזכרים בירושלמי היו במרחב זה וכן כשני שלישים מן האמוראים. ברשימה זו נוטלות כמובן טבריה וציפורי כנגד כולם, אולם גם המרחב הכפרי נזכר לעיתים תכופות, בעיקר זה של הגליל התחתון. נתונים גיאוגרפיים אלה משקפים את המרחב שבו חיו ופעלו יוצרי הירושלמי וממחישים את הרלוונטיות של המחקר הארכיאולוגי של הגליל לשחזור הרקע ההיסטורי להיווצרות תלמוד זה.

היצירה הרוחנית בגליל לא נפסקה עם חתימתו של התלמוד הירושלמי, סביב שלהי המאה הרביעית; אדרבה, התקופה הביזנטית התאפיינה לכאורה בפרץ יצירתיות. עם זאת יצירה זו הייתה שונה מאוד מזו של הדורות הקודמים, ולמרות ריבוי פניה והיקפה דומה שהייתה בתקופה זו שקיעה לא מבוטלת ביחס לתקופה הקודמת. אף שלחלק מן הסוגות בנות התקופה, כגון הפיוט, תרגומי התורה וספרות המעשים, יש זיקה לספרות חז"ל, אין הן שייכות לעולם היצירה של האמוראים.⁶ לצד הירושלמי נתמקד אפוא בסוגה של מדרשי האגדה הארץ ישראליים, השייכת

ואחרים, ספרות חז"ל (לעיל הערה 1), א, עמ' 230–232. כידוע הציע ליברמן שמסכת נזיקין, השונה באופייה מיתר הירושלמי, נערכה בקיסריה, ושעריכתה קדומה יותר. ראו: ש' ליברמן, תלמודה של קיסריה: ירושלמי מסכת נזיקין (מוסף תרביץ, ב), ירושלים תרצ"א. אפשטיין דחה הצעות אלו של ליברמן וטען כי גם מסכת זו נערכה עם כל יתר הירושלמי. ראו: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 283–286. וראו סיכום ממצה בנדון: זוסמן, ושוב לירושלמי (שם), עמ' 59–64. גילוי של כ"י אסקוריאל, ספריית סן לורנצו דל אסקוריאל G-I-3 למסכת זאת שמט את הקרקע מוחת רבות מראיותיו הפילולוגיות של ליברמן. גם הסוגיות הרבות הנחתמות בדברי ר' יוסי בר זבידא, אמורא טברייני שפעל באמצע המאה הרביעית, מצביעות על טבריה כמקום עריכת המסכת. ראו: מ' עסיס, 'לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי', תרביץ, נו (תשמ"ז) עמ' 147–170; הנ"ל, 'עוד לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי', שם, פא (תשע"ג), עמ' 197–199.

4 מ' קוסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי: קונקורדאנציה לתלמוד ירושלמי, אוצר השמות, ירושלים תשמ"ה. תודתי לידידי מוטי קראוז על הרשות לעשות שימוש בעבודתו ובבסיס הנתונים שהכין על הגיאוגרפיה של התלמוד הירושלמי. זיהוי האתרים התבסס בעיקר על: Y. Tsafir, L. Di Segni and J. Green, *Tabula Imperii Romani: Iudaea Palaestina*, Jerusalem 1994

5 על יישובי החכמים בגליל ראו: ב"צ רוזנפלד, 'מקומות מושבם של החכמים בגליל, 400–70: פריפריה מול מרכז', *HUCA*, 69 (1998), חלק עברי, עמ' 57–103.

6 ע' עיר-שי, "עטרת ראשו כהוד המלוכה צנוף צפירת שש לכבוד ולתפארת": למקומה של הכהונה בחברה היהודית של שלהי העת העתיקה, י"ל לוין (עורך), רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, ירושלים תשס"ד, עמ' 83–84, הערה 43. לספרות המעשים ראו: ה' גיומן, המעשים לבני ארץ-

בבירור לעולמם של חכמים, והמיוחסת למאה החמישית ואילך. לסוגה זו שייכים המדרשים הקלסיים הקדומים יחסית: בראשית רבה, ויקרא רבה ופסיקתא דרב כהנא, אך דיוננו תקף גם למדרשים מאוחרים יותר – איכה רבתי, החלק הראשון של אסתר רבה, שיר השירים רבה, רות רבה ואף קהלת רבה (אך לא למדרשי תנחומא־למדנו, שלא יידונו כאן).⁷ לא נוכל לסקור כאן את ה'מושב בחיים' של כל אחד ממדרשי אגדה אלו ונסתפק בדוגמאות מייצגות של אחד הקדומים שבהם ואחד המאוחרים שבהם. עם זאת חשוב לציין כי התמונה הכללית העולה מחיבורים אלו דומה לזו העולה מהירושלמי, והחכמים הנזכרים בהם הם חכמי הירושלמי, גם אם נזכרים בהם חכמים ספורים שאינם מוכרים מתלמוד זה. מובן גם שייצוגם של בעלי אגדה עולה כאן במידה ניכרת על זה של חכמים שעיקר עיסוקם היה בהלכה, והנזכרים יותר בירושלמי.

מדרש ויקרא רבה מיוחס בדרך כלל למאה החמישית או לראשית המאה השישית, ומרדכי מרגליות כבר דן במבוא למהדורתו במציאות הגיאוגרפית המשתקפת בו.⁸ 24 חכמים בחיבור זה נזכרים עם שם יישובם, מהם 14 מן הגליל ושוליו והיתר מקיסריה, יפו, בוצרה ובית גוברין. חשובים יותר לענייני חכמים הנזכרים על כל צעד ושעל בחיבור זה גם אם מקום מושבם אינו מצוין במפורש, כגון ר' יוחנן, ר' שמעון בן לקיש ור' לוי, אנשי טבריה, ור' חמא, ר' פנחס ור' אבין, אנשי ציפורי.⁹ מספר המסורות המובאות משמם של חכמי הגליל גדול במידה ניכרת ממספר המסורות המובאות משמם של חכמים בני אזורים אחרים, כגון ר' אבהו מקיסריה ור' יהושע בן לוי

ישראל: הלכה והיסטוריה בארץ־ישראל הביזנטית, ירושלים תשע"א. וראו את דבריו הנכוחים של ניומן על ההבדל הניכר בין איכות היצירה בתקופת האמוראים לאיכות היצירה בתקופה הביזנטית, שם, עמ' 10. זמנם של חיבורים רבים הנמנים עם ספרות המעשים, הפיוט והתרגומים איננו מחזור אך חלקם שייך בבירור לתקופה הביזנטית. ראו לדוגמה: ניומן, המעשים (שם), עמ' 59–68; ע' פליישר, 'לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר' אלעזר בירבי קיליר', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 383–427.

7 לחלוקה לקבוצות כרונולוגיות וסגנוניות של מדרשי האגדה ראו: י' פרנקל, מדרש ואגדה, ג, תל אביב תשנ"ו, עמ' 763–765; מ"ד הר, 'על מדרשי אגדה: התהוותם, עריכתם והישרדותם', ז' וייס ואחרים (עורכים), 'הלך אחר חכמים': מחקרים בתולדות עם ישראל ותרבותו לכבוד ישראל ל' לוי, וינונה לייק 2010, עמ' 11–37.*
H. L. Strack and G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*², trans. and ed. M. Bockmuehl, Minneapolis, MN 1996; F. Millar, E. Ben-Eliyahu and Y. Cohn, *Handbook of Jewish Literature from Late Antiquity, 135-700 CE*, Oxford 2012, pp 78-95; M. B. Lerner, 'The Works of Aggadic Midrash and the Esther Midrashim', Sh. Safrai et al. (eds.), *The Literature of the Sages: Midrash and Targum, Liturgy, Poetry, Mysticism, Contracts, Inscriptions, Ancient Science and the Languages of Rabbinic Literature* (Compendia rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum, Section II: The Literature of the Jewish People in the Period of the Second Temple and the

8 מ' מרגליות, מבוא נספחים ומפתחות למדרש ויקרא רבה, ירושלים תש"ך, עמ' xxxiii–xxvii. על זמנו ומקום עריכתו של ויקרא רבה ראו להלן.

9 למקום מושבם של חכמים אלה ראו ערכיהם אצל: רוזנפלד, מקומות מושבם (לעיל הערה 5).

מלוד. גליליותו של ויקרא רבה ניכרת גם מאתרים ואזורים הנזכרים בו אגב אורחא, כגון בקעת בית נטופה¹⁰ או 'שביליא דטיביריא' ובתי המדרש והמרחץ שלה;¹¹ מאירועים שהתרחשו בכפרים מסוימים, והמסופרים בו, כגון 'מעשה באחד מגדולי כבול שהיה משיא את בנו';¹² ומסיפורים על ביקורים של חכמים ביישובים, כגון 'ר' תנחום בר' יהודה הווה בחפר [...]'.¹³ יש לציין במיוחד דרשות המעתיקות לגליל מקומות מקראיים, ואשר ניתן לשער שמקורן בסיפורים עממיים או בדרשנים בבתי הכנסת ששילבו בדבריהם אתרים גיאוגרפיים שהיו מוכרים לקהל השומעים. כך לדוגמה הצביעו על המקום המדויק בכינרת ששם גנוזה 'בארה שלמרים';¹⁴ מסלול מסעם של נערי איוב שוחזר בגליל;¹⁵ ונקבע שמוצאו של שבנא הסוכן 'אשר על הבית' (יש' כב 15), בכפר סכנין.¹⁶ בחינה כמותית של האתרים הגיאוגרפיים הנזכרים בחיבור מעלה שכשלושה רבעים מהם נמצאים בגליל ובשוליו, והיתר פזורים על פני כל הארץ.

עריכת מדרש קהלת רבה מיוחסת למאה השישית או השביעית.¹⁷ עם זאת כעשר מסורות מקבילות למדרש הופיעו כבר בסוף המאה הרביעית אצל אב הכנסייה היררונימוס, והוא קיבלן 'מן העברים', אם כי הוא קיבלן על פה, ואין לדעת אם כבר אז היה קהלת רבה חיבור ערוך.¹⁸ 20 חכמים נזכרים במדרש זה עם שם יישובם, מהם 14 מן הגליל ושוליו, והיתר מנווה שבגולן, מבוצרה שבחורן, מקיסריה ומבית גוברין. גם כאן חשובים יותר לענייני חכמים הנזכרים על כל צעד ושעל בחיבור, גם אם מקום מושבם אינו מצוין במפורש, כגון ר' יוחנן, ר' שמעון בן לקיש ור' לוי, אנשי טבריה, ור' חמא בר חנינא ור' פנחס, אנשי ציפורי. 90 שמות של יישובים, אזורים ועצמים גיאוגרפיים נזכרים בחיבור זה, ומלבד אלו המקראיים ושמות מקומות בחוץ לארץ, ניתן לזהות בסבירות גבוהה קרוב ל-60 אתרים בארץ ישראל, מהם שניים בחורן, שישה

10 ויקרא רבה כב, ד (מהדורת מרגליות, עמ' תקד).

11 שם ה, ד (שם, עמ' קיג); כב, ד (שם, עמ' תקח); כה, ה (שם, תקעו); לד, י (שם, עמ' תשצג-תשצד).

12 שם כ, ג (שם, עמ' תנא).

13 שם כ, ז (שם, עמ' תס). חפר מוזהה סמוך לכפר משהד, כ-3 ק"מ ממזרח לציפורי. ראו: צפריה, די סגני וגרין, טבולה (לעיל הערה 4), עמ' 134.

14 ויקרא רבה כב, ד (שם, עמ' תקיא).

15 שם יז, ג (שם, עמ' שעט). ראו: ע' ליבנר, 'מדרש גאוגרפי גלילי על מסע נערי איוב', קתדרה, 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 33-54.

16 ויקרא רבה ה, ה (שם, עמ' קטו).

17 מדרש קהלת רבה א-ו, מהדורת מ' הירשמן, ירושלים תשע"ז, עמ' קט-קיא – הירשמן תיארך את המדרש למאה השישית או לכל המאוחר ראשית המאה השביעית; ולעומתו: ר' קיפרווסר 'קהלת רבה – בין קדום למאוחר: עיון בעריכה', איגוד: מבחר מאמרים במדעי היהדות, א (תשס"ח), עמ' 310-314 – קיפרווסר תיארך את המדרש לא לפני ראשית המאה השביעית.

18 L. Ginzberg, 'Die Haggada bei dem Kirchenvätern: V. Der Kommentar des Hieronymus zu Kohelet', V. Aptowitz and A. Z. Schwarz (eds.), *Abhandlungen zur Erinnerung an Hirsch* Perez Chajes, Vienna 1933, pp. 22-50; ראו גם: ה' ניומן, 'היררונימוס והיהודים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז עמ' 98-102, 207-208.

לאורך החוף, 11 ביהודה וכ־40 בגליל ובשוליו.¹⁹ אם כן גם מבחינה כמותית ניכר כי החיבור הוא גלילי מובהק. יתרה מזו, בעוד המקומות ביהודה נזכרים בעיקר במסורות תנאיות, הרוב המכריע של המקומות במסורות המשקפות את ה'מושב בחיים' של החיבור – היינו יישוביהם של האמוראים, יישובים שהם ביקרו בהם, יישובים בני תקופתם שהתרחשו בהם אירועים המסופרים במדרש וכדומה – נמצא בגליל. גם כאן נוטלות כמובן ציפורי ובמיוחד טבריה כנגד כולם, והחיבור משופע באירועים שהתרחשו בהן ובעצמים גיאוגרפיים הנמצאים בהן: ריש לקיש היה לומד תורה ב'אילסיס דטבריא';²⁰ 'תרין גוברין דהו עללין בשביליא דטבריא חד סמי וחד פתיח [...]';²¹ אשתו של ר' מונא נפטרה בציפורי ובא ר' אבין לנחמו;²² רופא בציפורי שהיה בידו השם המפורש²³ וכיוצא באלו רבים. גם אתרים רבים מן המרחב הכפרי בגליל, בעיקר ממזרחו וממרכזו, נזכרים בזיקה לאירועים שהתרחשו בהם, לחכמים שפעלו בהם או למציאות החקלאית בהם: 'מעשה באחד מגדולי צפורין שבאת לו מילה ועלו אנשי עין תאנה לכבדו';²⁴ כלי פשתן שיוצרו בבית שאן ובארבל;²⁵ קוצר בבקעת בית נטופא;²⁶ דקלים שגדלו בבקעת גניסר;²⁷ משי מגוש חלב;²⁸ סולמה של צור²⁹ וכיוצא באלו רבים.

סיכומו של דבר, אף שחוגי חכמים חשובים פעלו במקומות נוספים בארץ, כגון קיסריה ולוד, רוב מניין ובניין של ספרות האמוראים הארץ ישראלית טבוע בחותם גלילי מובהק. כך עולה הן מחלק הארי של המסורות בחיבורים אלו, שמקורן בחכמים שחיו ופעלו בגליל, והן מן המציאות והגיאוגרפיה המשתקפות בהם.

סופה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית

את ראשיתה של תקופת האמוראים ניתן לקבוע בפשטות בדור שלאחר חתימת המשנה, היינו במחצית הראשונה של המאה השלישית. מאידך, קביעת סופה של תקופה זו בעייתי ותלוי באמות המידה הנקוטות בבחינת הרבדים האחרונים ביצירתם הספרותית – כגון אחרוני החכמים הנזכרים

- 19 לזיהויים הגיאוגרפיים של האתרים הנזכרים בקהלת רבה ראו: ע' ליבנר, 'גיאוגרפיה וריאליה בקהלת רבה', הירשמן, מדרש קהלת רבה (לעיל הערה 17), עמ' קיז–קכה.
- 20 קהלת רבה ג, ט (מהדורת הירשמן, עמ' 186).
- 21 שם ה, ח–ט (שם, עמ' 304).
- 22 שם ג, ב (שם, עמ' 180).
- 23 שם ג, יא (שם, עמ' 200).
- 24 שם, ג, ב–ח (שם, עמ' 166).
- 25 שם, א, יח (שם, עמ' 119).
- 26 שם, ה, ח–ט (שם, עמ' 302); וכן: י, ח.
- 27 שם, ז, ח.
- 28 שם, ב, ד–ח (מהדורת הירשמן, עמ' 138).
- 29 שם, ה, ט (שם, עמ' 306).

בהם, האירועים ההיסטוריים המאוחרים ביותר המשתקפים בהם או זמן עריכתם המשוער, המבוסס בדרך כלל על זיקתם לחיבורים קודמים ועל שיקולים לשוניים. נפתח את דיוננו בתלמוד הירושלמי, הן משום שזו היצירה המרכזית של אמוראי ארץ ישראל והן משום שהשימוש באמות המידה השונות מביא במקרה זה למסקנות כרונולוגיות קרובות.

היעדרם של מקורות חיצוניים שבעזרתם ניתן לתארך את חתימתו של הירושלמי מותר בידינו רק עדויות השאובות מתוך תלמוד זה עצמו. האירועים ההיסטוריים המאוחרים ביותר הנזכרים בירושלמי הם פעולותיו של אורסיקינוס (Ursicinus), מפקד הפרשים (magister equitum) של הקיסר גלוס, ששהה בארץ ישראל בראשית שנות החמישים של המאה הרביעית.³⁰ ייתכן שיש גם רמז למסע המלחמה של יוליאנוס למזרח בשנת 362/3,³¹ והלל ניומן הציע לזהות את פרוקלא הנזכר באחת המסורות עם Proclus, נציב פלסטינה בראשית שנות השמונים של המאה הרביעית, ובכך אחר ב־20 שנה את האירוע ההיסטורי האחרון הנזכר בתלמוד זה.³² מעבר לפירורים אלו 'אין [בירושלמי] הדים של ממש למאורעות הגדולים והגורליים של השליש האמצעי של המאה הרביעית – למן קונסטנטינוס ועד יוליאנוס, הן פנימיים והן חיצוניים: המלכות הופכת למינות, יזמתו של יוליאנוס כלפי היהודים, הריאקציה הנוצרית [...] אחרוני הנשיאים, הנהגת הלוח ועוד'.³³ אין בו גם כל ידיעה על הפגיעה שספגו יישובים רבים בגליל ברעידת האדמה בשנת 363 שבחפירות בשנים האחרונות הולכת ומתבררת כמשמעותית ביותר. דבריהם של האמוראים בני הדור החמישי – הדור האחרון בירושלמי – אשר פעלו סביב אמצע המאה הרביעית, מובאים ישירות ואינם נמסרים מפי חכמים מאוחרים יותר כמקובל בספרות התלמודית. מימרות אלו נותרו על פי רוב מיותמות, ללא משא ומתן תלמודי המגיב עליהן והדן בהן. באשר למסורות בבליות התמונה הכרונולוגית דומה: אמרותיהם של אמוראי בבל מן הדורות הראשונים נזכרות בירושלמי, ואילו לתורתם המפוארת של חכמי בבל שמאמצע המאה הרביעית לערך ואילך אין כל זכר בתלמוד זה. האמורא הבבלי המאוחר ביותר המופיע בירושלמי הוא רבא, שנפטר סביב 351 לסה"נ; הוא נזכר פעם אחת בלבד בתלמוד זה, בדבריו של ר' יוסי בי ר' בון, מאחרוני חכמי

30 ירושלמי, שביעית ד, ב (לה ע"א; טור 190, שורה 3); מגילה ג, א (עד ע"א; טור 764, שורות 1–2); יבמות טז, ו (טו ע"ג; טור 901, שורה 36).

31 ירושלמי, נדרים ג, ג (לו ע"ד; טור 1025, שורות 22–23). במקבילה, שם, שבועות ג, ח (לד ע"ד; טור 1351, שורה 20), מופיע דיוקלטיאנוס, אולם דומה שיש להעדיף ולקרוא כאן: יוליאנוס. ראו: ל' מוסקוביץ, 'סוגיות מקבילות ומסורת נוסח הירושלמי', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 546, הערה 5.

32 ירושלמי, סנהדרין ג, ג (כא ע"ב; טור 1282, שורות 18–19). וראו: H. Newman, 'Early Halakhic Literature', R. Bonfil et al. (eds.), *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Leiden and Boston 2012, pp. 629–630. ניומן ציין כי ערכו של מטבע הטרימיס (tremis) הנזכר בדברי ר' יוסי בי ר' בון, מאחרוני חכמי הירושלמי, מתאים גם הוא למציאות מוניטרית שנקבעה רק בראשית שנות השמונים של המאה הרביעית. ראו: ה' ניומן, 'המעשים לבני ארץ-ישראל ורקעם ההיסטורי', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 88, הערה 34.

33 זוסמן, ושוב לירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 133, הערה 187.

הירושלמי.³⁴ לצד ר' יוסי בי ר' בון, הנזכר בירושלמי מאות פעמים, חכם בולט נוסף מאחרוני החכמים בתלמוד זה הוא ר' מנא (מני) בנו של ר' יונה, שפעל בציפורי ברבע השלישי של המאה הרביעית, והנזכר גם במסורת דלעיל על פרוקלא.³⁵

ראוי להעיר כי הנחותי – היורדים, שהעבירו מסורות תנאים ודברי אמוראים מארץ ישראל לבבל – נעלמו גם הם, ואינם נזכרים בתלמוד הבבלי כמציאות חיה ברבדים המאוחרים מן המאה הרביעית. בנושא זה ראוי להביא את דבריו המאלפים של רב שרירא גאון: 'נפיש שמדא בארץ ישראל ואימעיטא הוראה תמן טובא ונחית מן דהוה תמן מן בבלאי כגון רבין ורב דימי וכולהו נחותי דנחיתו להכא'.³⁶

כל הנתונים הללו הובילו את יעקב זוסמן לקבוע כי 'התלמוד הירושלמי כאילו נפסק בדור זה בסכינא חריפא [בסכין חד]', וכי התפתחותו נעצרה לא יאחר משנת 370 לסה"נ.³⁷ חוקרים אחרים האריכו את תקופת הירושלמי ב־50–60 שנים נוספות, עד העשורים הראשונים של המאה החמישית, על סמך שיקולים חיצוניים, כגון ניסיון לקשור בין חתימת התלמוד ובין ביטול הנשיאות, שאירע במועד כלשהו בשנים 415–429, או הוספת דור או שניים של פעילות של עורכים אנונימיים.³⁸ מכל מקום אין להשערות אלו בסיס בשמות או באירועים הנזכרים בירושלמי, ודומה כי הניסיון לקשור בין ביטול הנשיאות לחתימת הירושלמי אינו מסתבר – אחרוני הנשיאים היו רחוקים מעולמם של חכמים ואינם נזכרים כלל בספרות האמוראית, וקשה להניח שהייתה להם השפעה ממשית על פעילותם של בתי המדרש או על תהליכי עריכה וחיתום.³⁹ גם ההצעה בדבר דור או שניים של עריכה אנונימית משמעותית אינה מסתברת. כידוע בירושלמי מועטים מרכיבי

34 ירושלמי, ביצה א, ג (ס ע"ב; טור 683, שורה 27). וראו: זוסמן, ושוב לירושלמי (שם), עמ' 131–132, הערה 179; מוסקוביץ, היווצרות הירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 666.

35 על אחרוני חכמי הירושלמי ראו: זוסמן, ושוב לירושלמי (שם), עמ' 123–124, הערה 35; עמ' 132–133, הערה 187. על ר' מנא ראו: ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט, עמ' 398.

36 תרגום: והתרבה השמד בארץ ישראל, והתמעטה שם ההוראה מאוד, וירדו מי שהיו שם מן הבבליים כגון רבין ורב דימי וכל הנחותי שירדו לכאן. ראו: ב"מ לוין, אגרת רב שרירא גאון, חיפה תרפ"א, עמ' 61.

37 זוסמן, ושוב לירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 123–124, הערה 35; עמ' 132–133, הערה 187; ובדומה: מוסקוביץ, היווצרות הירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 665–667. וכך קבע גם ליברמן בנוגע למסכת נזיקין: 'אין לנו ראיות שהתלמוד הזה נסדר אחרי תחילת המחצית השנייה של המאה הרביעית לסה"נ' (ליברמן, תלמודה של קיסרין [לעיל הערה 3], עמ' 20). אלא שעתה ברור שזמנה של מסכת נזיקין אינו שונה מזמנו של יתר התלמוד הירושלמי כפי שהראה זוסמן, ושוב לירושלמי (שם).

38 ראו לדוגמה: אפשטיין, מבואות (לעיל הערה 3), עמ' 274; ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי: מיוסדים על מחקרים בהשתלשלות ההלכה וההגדה בארץ ישראל ובבל, א, ניו יורק תש"א, עמ' פג; עסיס, תלמוד ירושלמי (לעיל הערה 3), עמ' 230; שטרק ושטמברגר, מבוא (לעיל הערה 7), עמ' 170–171.

39 ניומן, ספרות הלכה מוקדמת (לעיל הערה 32), עמ' 630. על יחסי הנשיא וחכמים בתקופת האמוראים ראו: ב"צ רוזנפלד, 'משבר הנשיאות בארץ ישראל במאה הד' לספירה', ציון, נג (תשמ"ח), עמ' 239–257; י"ל לוין, 'מעמד הנשיא במאות השלישית והרביעית: מקורות ומתודולוגיה', י' גפני (עורך), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, א: העת העתיקה, ירושלים תשס"א, עמ' 103–137.

עריכה כגון פתיחות, הבהרות או סיכומים; מערכות השקלא וטריא מצומצמות; והדיון במשנה מתמצה לעיתים בפירוש קצר, הערה או בירור הלכה על ידי מעשה שהיה (עובדא). נתונים אלה ואחרים הביאו חוקרים לדעה שהירושלמי נחתם בחופזה, כמעט ללא התערבות משמעותית מאוחרת מן הסוג המאפיין את עריכת התלמוד הבבלי.⁴⁰ ואכן השוואה למקבילות בתלמוד הבבלי ממחישה את הפער הגדול בין הירושלמי, שקפא 'בצורתו העוברית' כפי שהגדיר זאת משה דוד הר, ובין סוגיות הבבלי הארוכות והמפותחות, שהמשיכו להיבנות עוד מאות בשנים.⁴¹

בראשית הדיון בעריכתם של מדרשי האגדה הארץ ישראליים ראוי להעיר על עצם ייחוסם למאות החמישית, השישית וראשית השביעית, תיארוך שלדעתי אינו מוכח ואינו מוכרח. למרות ההתקדמות שחלה בדורות האחרונים בהבנת אופני הגיבוש של חיבורים בספרות חז"ל, חוקרים עדיין נוטים להסתמך על שיטת התיארוך שקבעו חוקרי חוכמת ישראל במאה התשע עשרה, גם אם הם מציעים תיקונים לזמנו של חיבור זה או אחר. השיטה נשענת על הנחה בדבר אבולוציה של הטקסטים, וקביעת זמנו של כל חיבור מבוססת בעיקר על השוואות למקבילות בחיבורים אחרים, וכך נקבע תיארוך יחסי. לדוגמה על יסוד מסורות מן הירושלמי המופיעות בצורה מורחבת בבראשית רבה סבר יום טוב ליפמן צונץ שבראשית רבה שאל מן הירושלמי ולפיכך מאוחר ממנו. מכיוון שאת חתימת הירושלמי תיארך לראשית המאה החמישית, הוא קבע את זמנו של בראשית רבה למאה השישית וכך הלאה.⁴² אולם בגלל הצורה החופשית שבה הועברו המסורות בעת העתיקה עד שנקבעו בחיבורים השונים – לדעת רוב החוקרים בהעברה על פה – ובגלל גלגולי המסירה של החיבורים עד כתבי היד שהגיעו לידינו, קשה להכריע אל נכון באשר ליחס בין החיבורים, וחוקרים בימינו אכן מסופקים לדוגמה אם עורכי בראשית רבה אכן הסתמכו על הירושלמי. ראייה למורכבות זו היא העובדה שלעיתים דווקא המסורות שביירושלמי נרחבות ומפותחות יותר ממקבילותיהן בבראשית רבה, וכבר עמד על כך בהרחבה חנוך אלבק.⁴³ בדומה לכך על סמך דוגמאות שמהן הסיק כי עורך ויקרא רבה השתמש בבראשית רבה – שנערך לדעתו

40 ראו לדוגמה: ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, ברסלאו תר"ל, דף מז, ע"א; גינצבורג, פירושים וחיידושים (לעיל הערה 38), עמ' צט; הר, התקופה הרומית-ביזנטית (לעיל הערה 3), עמ' 168–169. וראו לעומתם: שטרק ושטמברגר, מבוא (לעיל הערה 7), עמ' 171–173.

41 הר, התקופה הרומית-ביזנטית (שם), עמ' 169. וראו לכל: העניין ווסמן, ושוב לירושלמי (לעיל הערה 2), עמ' 96–114 והספרות הנזכרת שם.

42 י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ערך והשלים ח' אלבק, ירושלים תשי"ד, עמ' 77–80.

43 ח' אלבק, מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 66–68. על היחס המורכב בין תלמוד הירושלמי לבראשית רבה ראו: H. J. Becker. *Die grossen rabbinischen Sammelwerke Palastinas: Zur literarischen Genese von Talmud Yerushalmi und Midrash Bereshit Rabba*, Tübingen 1999 וראו ביקורתו של מיליקובסקי: 'On the Formation and Transmission of Bereshit Rabba and the Yerushalmi: Questions of Redaction, Text-Criticism and Literary Relationships', *JQR*, 92 (2002), pp. 521-567

בראשית המאה החמישית – סבר אלבק כי ויקרא רבה נערך רק בסוף המאה החמישית או בתחילת המאה השישית.⁴⁴ אולם מרגליות בחן בדקדקנות את המקבילות בין ויקרא רבה לבראשית רבה מחד גיסא ולירושלמי מאידך גיסא, והגיע למסקנה הנחרצת שהחיבורים הללו לא נטלו זה מזה, ושהחומר המשותף שבהם הגיע ממקורות אגדה קדומים יותר שלא הגיעו לידינו.⁴⁵ לאחרונה גם הצביע חיים מיליקובסקי על שורה של דוגמאות שבהן דווקא המסורות בוויקרא רבה מקוריות יותר ולכאורה קדומות ממקבילותיהן בבראשית רבה.⁴⁶

בחינה של המימרות והאירועים הנזכרים במדרשי האגדה הארץ ישראלים הנדונים מעלה כי הם שייכים לתקופה שעד המחצית השנייה של המאה הרביעית, ואין בהם מסורות או השתקפות של ידיעות היסטוריות מאוחרות יותר. החכמים הנזכרים בחיבורים אלו הם חכמי הירושלמי ובני תקופתם, וההווי המשתקף בהם דומה לזה המשתקף בירושלמי, היינו הווי של יישוב יהודי גדול ותוסס ושל אמוראים בני המאות השלישית והרביעית הפועלים בערים ובכפרים ובבתי המדרש המוכרים לנו מן הירושלמי. אין בחיבורים הללו אזכור או אף רמז למאורעות או לדמויות היסטוריות שניתן לייחסם בבירור למאות החמישית-השביעית, ומבחינה זו הם זהים לירושלמי. כמו הירושלמי חיבורים אלו כתובים ארמית גלילית מעורבת בעברית בשילוב מילים מעטות ביוונית ומעט מן המעט מילים לטיניות – ואין צריך לומר שעדיין אין בהם השפעות של הערבית. גם המציאות הגיאוגרפית-ההיסטורית המשתקפת בחיבורים הללו זהה לזו שבירושלמי – היא אינה מאוחרת מן המחצית השנייה של המאה הרביעית ואינה יכולה להלום את המאה החמישית ובוודאי לא את המאות השישית והשביעית. חלק מן הכפרים הנזכרים בחיבורים אלה כיישובים יהודיים כבר עמדו נטושים בתקופה הביזנטית, וחלקם היו מיושבים בנוצרים. לדוגמה התפירות הנרחבות במירון⁴⁷ העלו כי היישוב הידלדל מאוד באמצע המאה הרביעית וננטש סופית בראשית המאה החמישית;⁴⁸ במגדלא⁴⁹ עמד בתקופה הביזנטית מנזר, לאחר שהיישוב היהודי ננטש

44 ח' אלבק, 'מדרש ויקרא רבה', ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג: למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"ו, עמ' מב.

45 מרגליות, מבוא (לעיל הערה 8), עמ' xxxiii-xii. בדומה לכך, בחינה של מקבילות בין ויקרא רבה לירושלמי הביאה את מוסקוביץ לטעון כי אין תלות ספרותית ישירה בין שני החיבורים, אלא שמסורות מקבילות נוצרו, נלמדו ונמסרו בצורה חופשית, ולפיכך לא ניתן לתארך חיבור אחד על פי השימוש שעשה כביכול באחר. ראו: ל' מוסקוביץ, 'היחס בין התלמוד הירושלמי לבין ויקרא רבה: בחינה מחודשת', דברי הקונגרס האחד עשר למדעי היהדות, הטיבה ג, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 31-32.

46 ח' מיליקובסקי, 'ויקרא רבה ובראשית רבה: עיון מחודש בקטעים מקבילים', סדרא, כד-כה (תש"ע), עמ' 237-266.

47 פסיקתא דרב כהנא יא, כג (מהדורת מנדלבוים עמ' 199) ועוד.

48 E. M. Meyers, J. F. Strange and C. L. Meyers, *Excavations at Ancient Meiron, Upper Galilee, Israel 1971-72, 1974-75, 1977*, Cambridge, MA 1981, pp. 155, 160-161

49 פסיקתא דרב כהנא יא, טז (מהדורת מנדלבוים, עמ' 193) ועוד.

עוד במהלך המאה הרביעית;⁵⁰ כבול⁵¹ הייתה מושב אפיסקופוס כבר במאה הרביעית; ובערב-עראבה⁵² נחשפה כנסייה מן המאה החמישית או השישית.⁵³ בשלושת האחרונים אין בידינו כל ראיה לקיום יישוב יהודי במקום בתקופה הביזנטית.⁵⁴

כללו של דבר, שלא כמו הירושלמי, שהאירועים והאישים המאוחרים ביותר הנזכרים בו סמוכים לזמן חתימתו המקובל במחקר, במדרשי האגדה הארץ ישראלים יש לכאורה פער של דורות ואף של מאות שנים בין אחרוני החכמים והאירועים ההיסטוריים המאוחרים ביותר הנזכרים בהם ובין זמן חתימתם המקובל במחקר. בנקודה זו ראוי להביא את הדברים הנכוחים שכתב מרגליות לפני כ־60 שנה בהקדמתו לוויקרא רבה, דברים שלדעתי ניתן להחיל על מדרשי אגדה ארץ ישראלים אחרים. לפי מרגליות גם אם נקבל את הדעה שעורכי ויקרא רבה השתמשו בירושלמי ובבראשית רבה – וכאמור הוא לא קיבל דעה זו – לא סביר לתארך חיבורים קרובים בתוכנם שנערכו באותה ארץ וקרוב לוודאי שאף באותה העיר, בטבריה, בפערי זמן של מאות שנים זה מזה. לפיכך סבר מרגליות כי יש לתארך את ויקרא רבה בצורתו הנוכחית – כמו את בראשית רבה ואת פסיקתא דרב כהנא – סמוך לחתימת הירושלמי, היינו בתחילת המאה החמישית, וכי מהדורה קדומה של המדרש הייתה ערוכה כבר בסוף המאה הרביעית, 'שהרי כך היא המידה הנוהגת בכל הספרות התלמודית האותנטית [...] שאחרוני החכמים הנזכרים ביצירה הם בני דור חתימתה'.⁵⁵ אין כוונתי כמובן לטעון כי כל מדרשי האגדה הארץ ישראלים הנדונים כאן הם בני אותו הדור, וברור שיש ביניהם הבדלי סגנון והבדלים כרונולוגיים. ברור גם שחלקם השתמשו במדרשים ערוכים שקדמו להם, כגון שיר השירים רבה, הלקטני באופיו.⁵⁶ אלא שהחומר המשוקע במדרשים אלו, גם במאוחרים ובלקטניים שבהם, מתוארך עד המחצית השנייה של המאה הרביעית. לולי דמסתפינא, הייתי מציע אפוא לתארך את עריכת מדרשי האגדה הקלסיים לתקופה זו, בדומה לתלמוד הירושלמי, ולקבוע כי כל שניתן לומר על עריכתם של המדרשים המאוחרים והלקטניים הוא שהתרחשה בזמן כלשהו לאחר מועד זה ולפני הימים

S. De Luca and A. Lena, 'Magdala/Taricheae', D. A. Fiensy and J. R. Strange (eds.), *Galilee in the Late Second Temple and Mishnaic Periods, II: The Archaeological Records from Cities, Towns and Villages*, Minneapolis, MN 2015, pp. 290, 328

51 ויקרא רבה כ, ג (מהדורת מרגליות, עמ' תנא) ועוד.

52 בראשית רבה י, ה (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 84).

53 כבול ראו: צפירי, די סגני וגרין, טבולה (לעיל הערה 4), עמ' 102; ערב ראו: שם, עמ' 127.

54 על חדירת הנצרות בתקופה הביזנטית לגליל התחתון ובפרט ליישובים שהיו יהודיים בתקופה הרומית ראו לאחרונה: ר' טלגם, 'בין נוצרים ליהודים: על דרכי חדירתה של הנצרות לגליל התחתון בשלהי העת העתיקה', א' פלג-ברקת ואחרים (עורכים), בין ים למדבר: על מלכים, נוודים, ערים ונוזרים: מחקרים לכבודו של יוסף פטריך, ירושלים, תש"ף, עמ' 45–56.

55 ראו: מרגליות, מבוא (לעיל הערה 8), עמ' xxxii–xxxiii.

56 על השימוש הנרחב של עורך שיר השירים רבה בירושלמי ובמדרשים קדומים ראו: י' תיאודור, 'מדרש שיר השירים רבה' (תרגם ח' בירנצוויג), ת' קדרי, מנחה ליהודה: יהודה תיאודור ועריכתם של מדרשי האגדה הארץ-ישראלים, ירושלים תשע"ז, עמ' 126–143.

שבהם כבר ניכרה השפעת התלמוד הבבלי והשפה הערבית בארץ ישראל, היינו באמצע המאה השביעית בקירוב.

אם נקבל את הטענה הרווחת שהמדרשים הנדונים אכן נערכו במאה החמישית, השישית או השביעית עולה השאלה אם עריכה זו משקפת פעילות של בתי המדרש האמוראים עמוק אל תוך התקופה הביזנטית. אם התשובה חיובית, מדוע נזנח אפוא הירושלמי ונפסקה פעילותם היוצרת של חכמים בתחום התלמודי-ההלכתי, שזכה בעיניהם ליוקרה וחשיבות ראשונות במעלה, ובמקום זאת הם עברו לעיסוק בלעדי בסוגה של מדרש האגדה, שחשיבותה לכאורה משנית. האם נבע שינוי זה מנסיבות היסטוריות דומות לאלו שהביאו את ר' יצחק במחצית השנייה של המאה השלישית לקביעתו המפורסמת 'בראשונה היתה הפרוטה מצויה, היה אדם מתאוה [לשמוע] דבר משנה ודבר תלמוד, ועכשיו שאין הפרוטה מצויה, וביותר שאנו חולים מן המלכיות, אדם מתאוה לשמוע דבר מקרא ודבר אגדה'⁵⁷?

שאלה מעניינת עוד יותר היא מדוע 'נעלמו חכמים מעל במת ההיסטוריה', כהגדרתו של ישראל לוין.⁵⁸ מדוע החכמים, ובאופן כללי יותר הסיפורים, המימרות והידיעות ההיסטוריות המשתקפות במדרשי האגדה, שייכים כולם לתקופה שעד שלהי המאה הרביעית, ואין בהם שום ידיעה או אף הד לדמויות או למציאות של המאות החמישית-השביעית. אומנם עריכת מדרשי האגדה האמוראיים היא לפעמים מלאכת מחשבת, אולם פרט למרכיב זה קשה לקבוע אם יש בחיבורים הללו יצירה עצמאית השייכת לתקופה שלה מיוחסת עריכתם.⁵⁹ אם אכן נערכו מדרשי האגדה במאות החמישית-השביעית, הרי האנונימיות המוחלטת של העורכים והיעדר אזכורם של חכמים או מעשים מתקופת העריכה משקפים כנראה תחושה של 'ירידת הדורות'. בעניין זה ראוי לצטט את דבריו של ניומן על כלל היצירה היהודית בארץ ישראל הביזנטית: 'דומה גם שאלמוניותה של היצירה הבתראמוראית [...] מעידה במשהו על הדימוי העצמי של אותם יוצרים ומסדרים, שכבר לא ראו את עצמם שותפים מלאים בהתהוותה של המסורת הקלסית,

57 פסיקתא דרב כהנא יב, ג (מהדורת מנדלבוים, עמ' 205). על המעבר לעיסוק באגדה בתקופה הביזנטית וההצעות לגורמים לכך ראו: י"ל לוין, 'בין רומא לביזנטיון בתולדות עם ישראל: תיעוד, מציאות ופריודיזציה', הנ"ל, רצף ותמורה (לעיל הערה 6), עמ' 45-47 והספרות הנזכרת שם.

58 שם, עמ' 27.

59 חוקרים בדור האחרון ייחסו לעורכי המדרשים יצירתיות רבה ומגמות אידיאולוגיות, דידקטיות ואחרות בבחירה ובסידור של החומר הקדום ששיבצו במדרשים, עד כדי הגדרתם כיצירות חדשות. ראו לדוגמה: קדרי, מנחה ליהודה (לעיל הערה 56), עמ' 52-78. לעומת זאת חוקרי עבר נטו יותר לראות בעריכת המדרשים עבודת ליקוט, כפי שכתב לדוגמה אלבק במבוא לבראשית רבה: 'מסדר הב' [הבראשית רבה] דרכו לקבץ את כל מה שידוע לו לכל פסוק באגדה ובהלכה, בין בפשט ובין בדרש ובין בסיפורים הנוגעים לעניינו. הוא מונה והולך בזה אחר זה פירושים שונים, בהפסק מילות "דבר אחר" בין פשט לפשט או דרש לדרש' (אלבק, מבוא [לעיל הערה 43], עמ' 1). ראו גם את דבריו של תיאודור ששיר השירים רבה 'דומה יותר לילקוט מקורות קדום מאשר ליצירה דרשנית אותנטית' (תיאודור, שיר השירים רבה [לעיל הערה 56], עמ' 143).

המורכבת במידה רבה מאמרות מיוחסות, אלא נתלים בה ומשתעבדים לה במעין תחושה של פיחות הדורות, בסגנון הכובש את זהותו של הפרט ומבטלה.⁶⁰

ראוי גם לציין כי להיעלמם של חכמים מבמת ההיסטוריה במחצית השנייה של המאה הרביעית קדמה ירידה גדולה הן במספר החכמים בני הדור האחרון ששמם נזכר במקורות (הדור החמישי של אמוראי ארץ ישראל) והן במספר המסורות ובהיקף השקלא והטריא מדור זה בספרות הארץ ישראלית.⁶¹

כללו של דבר, גם אם מדרשי האגדה הנדונים אכן נערכו במאות החמישית, השישית וראשית השביעית, כפי שמקובל כיום במחקר, החומר המאוחר ביותר המשוקע בהם שייך למחצית השנייה של המאה הרביעית, ויש לקבוע כי באותם הימים באה אל סופה תקופת האמוראים הארץ ישראלית.⁶²

בשולי הדיון ובגדר השערה שאין לנו כלים לבודקה, ניתן להציע כי לאחר סופה של תקופת אמוראי ארץ ישראל התחולל שינוי עמוק בעולם הלימוד, והוא המעבר מתרבות על פה (Oral culture) לתרבות של טקסטים כתובים (Literary culture). כידוע בתקופת המשנה והתלמוד נלמדה ונמסרה התורה שבעל פה כפשוטה, על פה ממש. אף שהעניין נתון במחלוקת כבר דורות רבים, דומה כי מחקרו היסודי והשקול של זוסמן, אשר הקיף את הנושא מצידו צידו, הכריע את הכף והראה כי אפילו המשנה – הטקסט הבסיסי שלמדו ופירשו בבתי המדרש של האמוראים – לא הועלתה על הכתב. היצירה ההלכתית הייתה כולה על פה ממש, ודבר ממנה, לא מקורות תנאיים ולא מקורות אמוראיים, לא הועלה על הכתב.⁶³ אופן הלימוד בעולם יצירה ייחודי זה, שכולו על

60 ניומן, המעשים (לעיל הערה 6), עמ' 10.

61 לנתונים מספריים על דורות האמוראים ראו: י"ל לוי, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 40–42. דומה גם כי בשני הדורות האחרונים לאמוראי ארץ ישראל נחלש מאוד הקשר בין מרכזי הלימוד בארץ ובבבל, שכן מסורות שהובאו מארץ ישראל לבבל (ולהפך) על ידי הנחותי הן בעיקרן של אמוראי הדור השני והשלישי, ורק מעט מאוד מתורתם של אמוראי הדור הרביעי והחמישי הועבר בין המרכזים. תודתי ללייב מוסקוביץ, שהעמידני על נקודה זו.

62 'את סיומה של תקופת האמוראים בא"י יש לקבוע לכל המאוחר לסוף שנות השישים (של המאה הרביעית) (זוסמן, ושוב לירושלמי [לעיל הערה 2], עמ' 132, הערה 187). ראו גם: ניומן, היירונימוס (לעיל הערה 18), עמ' 22–24.

63 י' זוסמן, 'תורה שבעל פה פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 209–384. לעומת זאת ספרות עממית כגון ספרי אגדה, תרגום או תפילה כבר היו קיימים בכתב בימי האמוראים, למורת רוחם של חכמים רבים. ראו לדוגמה: 'הדא אגדתא הכותבה אין לו חלק [...] (ירושלמי, שבת טז, א [טו ע"ג; טור 437, שורה 41]); 'אמ' ר' יוחנן ברית כרותה היא הלמד אגדה מתוך הספר לא במהרה הוא משכח' (שם, ברכות ה, א [ט ע"א; טור 43, שורות 30–31]). וראו: זוסמן, תורה שבעל פה (שם), עמ' 293–295. כידוע אפשריין סבר כי המשנה (ורק היא) נכתבה, אך חזר והדגיש כי הלימוד בעולמם של חכמים היה על פה דווקא. ראו: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס, עמ' 692–706; הנ"ל, מבוואת (לעיל הערה 3), עמ' 140–141, 292. להצעה שבתקופה הנדונה נהג הלימוד על פה במקביל למציאות רווחת של טקסטים הלכתיים כתובים וכן לדיון בצמיחת האידיאולוגיה של הלימוד על פה ראו: M. S. Jaffee.

פה, נדון רבות בספרות המחקר, ולענייני חשוב רק להדגיש כי הדבר מחייב שרשרת מסירה חיה ובתי מדרש פעילים.⁶⁴ האיסור להעלות דברים שבעל פה על הכתב חוזר ונשנה גם במקורות אמוראיים, וכל העדויות, הפנימיות והחיצוניות, מלמדות שנשמר עד תקופת חתימת הירושלמי וכנראה גם בכל תקופת האמוראים בבבל.⁶⁵ אם כן מדוע חלה בעולמם של חכמים תמורה יסודית – שלא ניתן להפריז בחשיבותה – של מעבר מתרבות על פה לתרבות כתובה? ואימתי נזנחה ההקפדה – שנשמרה משך מאות שנים – שלא לכתוב את התורה שבעל פה, ונוצר מצב שבו 'תלמוד מצוי אצל כל אדם'⁶⁶ מיעוט ידיעותינו על התקופה שמן המאה החמישית עד המאה השמינית, הן בארץ ישראל והן בבבל, מקשה לקבוע את מועד השינוי ונסיבותיו, אך כשמתפורר הערפל מתברר כי בעולמם של גאוני בבל היו מצויים טקסטים כתובים של התורה שבעל פה.⁶⁷ לדעת זוסמן מסתבר כי מהפך דרמטי זה היה תוצאה של עיתות משבר שהייתה בהן סכנה ממשית לקיומה של התורה שבעל פה, עד שמן הטעם של 'עת לעשות לה' הפרו תורתך – מוטב תעקר [אות אחת מן] התורה ואל תשתכח מישראל',⁶⁸ החלו להעלות חיבורים על הכתב.⁶⁹ היכן ומתי החל התהליך איננו יודעים, אך ראוי להביא את דבריו הזהירים:

שלבי התהליך לוטים בערפל גמור, הוא התרחש בתקופה הארוכה שבין סוף ימי האמוראים וראשית ימי הגאונים. ואם לשער השערות בעלמא [...] נדמה שראשיתו בארץ ישראל

Torah in the Mouth: Writing and Oral Tradition in Palestinian Judaism, 200 BCE-400 CE, New York 2001, pp. 84-99, 126-156.

64 על הלימוד על פה ראו: זוסמן, תורה שבעל פה (שם), עמ' 245–265; ש' נאה 'אומנות הויתרון, מבנים של זיכרון ותבניות של טקסט בספרות חז"ל', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 543–590. על התנא – הספרייה המהלכת על שתיים בבתי המדרש של האמוראים – ראו: ש' ליברמן, יונית ויונות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 217, 223; אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה (שם), עמ' 673–692.

65 לעדות אבות הכנסייה על מנהגם של היהודים שלא להעלות על הכתב את המשנה אלא להעבירה על פה ראו: ה' ניומן, 'ספרות חז"ל באספקלריה של ספרות הכנסייה הנוצרית', כהנא ואחרים, ספרות חז"ל (לעיל הערה 1), ב, עמ' 696–697.

66 כדברי רב נטוראי גאון, בן המאה התשיעית. ראו: L. Ginzberg, *Geonica*, New York 1909, p. 319.

67 לעדויות מספרות הגאונים ראו: זוסמן, תורה שבעל פה (לעיל הערה 63), עמ' 319–331. לדיון נרחב במעבר מעל פה לכתב בעולמם של גאוני בבל ראו לאחורונה: ע' פוקס, תלמודם של גאונים: יחסם של גאוני בבל לנוסח התלמוד הבבלי, ירושלים תשע"ו, עמ' 48–81 והספרות הנזכרת שם. רמזים ראשונים לכתובת הלכה יש כבר בחומר סבוראי בשתי סוגיות בבבלי. ראו: זוסמן, תורה שבעל פה (שם), עמ' 334–335. מקור נוצרי מאלכסנדריה מן המאה השישית מלמד גם הוא כנראה על ספרי משנה כתובים, והדברים ברורים יותר במקור נוצרי מן המאה השביעית מספרד הוויזיגותית. ראו: ניומן, ספרות חז"ל (לעיל הערה 65), עמ' 697–698. מנגד בנובלה 146 המפורסמת של הקיסר יוסיטיאנוס משנת 553 האוסרת על לימוד ה־Deuterosis (המשנה), אין עדות ברורה לקיומם של ספרי משנה כתובים. ראו: א' לינדר, היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 295–302.

68 בבלי, תמורה יד ע"ב.

69 זוסמן, תורה שבעל פה (לעיל הערה 63), עמ' 319–325.

דווקא, ואולי אף בזמנים קדומים למדי (מאות החמישית–שישית?). אפשר שתחילה, בתחומי היצירה העממית יותר (אגדה, תרגום, תפילה, פיוט וכיו"ב) ורק אחר כך בתחומי ההלכה: המשנה תחילה ולאחריה גם התלמוד הירושלמי.⁷⁰

הקטעים הארוכים מתוספתא שביעית ומירושלמי דמאי ושביעית המצוטטים בכתובות שעל הקירות והרצפה של בית הכנסת של רחוב בעמק בית שאן, והמתוארכים למאות החמישית והשישית, תומכים לכאורה בהשערתו זו של זוסמן, אך סוף כל סוף אין מדובר כאן בספר אלא במה שנראה כפרסום הוראות הלכתיות מעשיות לבני הקהילה המקומית, ואין מכאן ראיה של ממש.⁷¹ ראוי לציין כי אחת העדויות הקדומות על מציאותם של ספרים ממש של התורה שבעל פה מופיעה אצל פירקוי בן באבוי ואכן מצביעה על ארץ ישראל הביזנטית: 'ובעונותינו גזר שמד ונסתלקה ישיבה מארץ ישראל ועכשיו חמש מאות שנה חזר שמד עליהם שלא יתעסקו בתורה [...] ומקצתן מצאו ספרים שלמשנה ושלמקצת תלמוד גנוזין וכו'.'⁷² דברי פירקוי נכתבו במאה התשיעית, ולפיכך ראשיתן של 500 שנות השמד שהזכיר הייתה במאה הרביעית. ואולם ריחוק הזמן ואופיו הפולמוסי של מקור זה מעמידים בספק את מהימנותו.⁷³

סיכומו של דבר, דומה כי כל התמורות בעולמם של חכמים שנדונו לעיל – 'חתמת' הירושלמי; עריכת מדרשי האגדה הקלסיים או למצער זניחת העיסוק בסוגה התלמודית – ההלכתית וההתמקדות (המשוערת) רק בסוגת מדרש האגדה; זניחת היצירה המקורית והמעבר לכינוס מסורות עבר; היעלמם של חכמים מבמת ההיסטוריה ושתיקת המקורות בנוגע למציאות בת הזמן; הירידה של הנחותי לצמיתות לבבל והתרופפות הקשר עם ארץ ישראל; וכהשערה, אולי גם תחילת העלאתה של התורה שבעל פה על הכתב – כולן קשורות זו בזו והתרחשו פחות או יותר באותה התקופה. אולם מה הן הנסיבות שהובילו לשינויים עמוקים אלה?

בספרות חז"ל עצמה, שממנה שאובות רוב ידיעותינו על יהודי ארץ ישראל באותה התקופה, אין מידע המאפשר לברר את הסיבות לתמורות אלו, והמקורות ההיסטוריים החיצוניים אינם

70 שם, עמ' 345, הערה 70.

71 לבית הכנסת של רחוב ראו: F. Vitto, 'The Synagogue of Rehov', *IEJ*, 30 (1980), pp. 214-217. לדיון בכתובת הפסיפס ראו: 'זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן – סקירה מוקדמת', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158. לכתובת הפסיפס (מן המאה השישית), קדמה כתובת כמעט וזה כתובה בצבע על קיר בית הכנסת, והיא שייכת לשלב מוקדם יותר של בית הכנסת (המאה החמישית). ראו: פ' ויטו, 'רחוב', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ד, ירושלים, 1992, עמ' 1457-1461; F. Vitto, 'The Interior Decoration of Palestinian Churches and Synagogues', *Byzantinische Forschungen*, 21 (1995), pp. 293-295

72 ב"מ לוי, 'משרידי הגניזה', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 397. לתיקוני נוסח ראו: זוסמן, תורה שבעל פה (לעיל הערה 63), עמ' 327, הערה 26.

73 ש' שפיגל, 'לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי', ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר היובל לכבוד צבי וולפסון, ירושלים תשכ"ה, חלק עברי, עמ' רמג-רעב.

עוסקים בכך כמובן. בשורות הבאות נעמוד על האירועים ההיסטוריים המרכזיים במאה הרביעית שעשויים היו להביא לתמורות עמוקות אלו.

אירועי המאה הרביעית: המקורות ההיסטוריים

המקורות ההיסטוריים הנוגעים ליהודי הגליל בתקופה הביזנטית מועטים ביותר ואינם מספקים תמונה ברורה על מצבו הפוליטי והדמוגרפי היישובי של מרכז חשוב זה. בעשורים שסביב אמצע המאה הרביעית התרחשו מספר אירועים היסטוריים דרמטיים: עליית הנצרות האימפריאלית, האירוע המכונה מרד גלוס, ניסיונו של יוליאנוס הכופר לבנות את המקדש בירושלים והריאקציה הנוצרית לאחר מותו וכן רעש אדמה חזק בשנת 363. בגלל דלותם ובעיית מהימנותם של המקורות ההיסטוריים קשה לדעת אם ועד כמה השפיעו אירועים אלו על האוכלוסייה היהודית בגליל. דעות החוקרים על כל אחד מן האירועים בנפרד וההערכות של מצב היהודים בארץ בתקופה זו באופן כללי נעות מן הקצה אל הקצה.

הערכת השפעתו של התהליך המתמשך של עליית הנצרות האימפריאלית על יהודי הגליל בראשית התקופה הביזנטית מורכבת ביותר. בעבר, כאשר השקפת החוקרים הייתה מבוססת רק על המקורות ההיסטוריים, נתפסה עליית הנצרות, כבר מראשיתה במאה הרביעית, כגורם משברי עבור היישוב היהודי בארץ ישראל כולה.⁷⁴ לעומת זאת בדור האחרון נוטים חוקרים להמעט בהשפעת עליית הנצרות על המצב הפוליטי והיישובי הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית בראשית התקופה הביזנטית.⁷⁵ תמורה מחקרית זו וההערכה שמצבו של היישוב היהודי היה יציב, ואפילו משגשג – ולא רק במאה הרביעית אלא גם במאות החמישית והשישית – מבוססת בעיקר על הממצא הארכיאולוגי ובפרט על בתי הכנסת הרבים מן התקופה הביזנטית שנחשפו בדור האחרון, והמעידים לכאורה על שגשוגו של היישוב היהודי.⁷⁶

74 ראו לדוגמה: צ' גרץ, דברי ימי ישראל, ג, תרגם ש"פ רבינוביץ, ורשה תרנ"ד, עמ' 26; מ' אבייונה, בימי רומא וביזנטיון, ירושלים תש"ל, עמ' 158–185. השקפה זו של החוקרים הייתה מבוססת לדוגמה על חקיקה אנטייהודית כבר בימי קונסטנטינוס הגדול וקונסטנטינוס השני. ראו לדוגמה: *Codex Theodosianus* 16, 6-7, 8, 1; 16, 9, 1; 16, 8, 6-7; וראו: לינדר, היהודים והיהדות (לעיל הערה 67), עמ' 90–95, 100–112.

75 ראו לדוגמה: G. Stemberger, *Jews and Christians in the Holy Land: Palestine in the Fourth Century*, Edinburgh 2000, pp. 315–313. להערכה של יציבות במצב הדמוגרפי והיישובי ראו במיוחד: שם, עמ' 159.

76 ראו לדוגמה: לוי, בין רומא לביזנטיון (לעיל הערה 57), עמ' 28; L. I. Levine, 'The Revolutionary Effects of Archeology on the Study of Jewish History in Roman-Byzantine Palestine: The Case of the Ancient Synagogue', N. A. Silberman and D. Small (eds.), *The Archaeology of Israel: Constructing the Past, Interpreting the Present*, Sheffield 1997, pp. 166-189; S. Schwartz, *Imperialism and Jewish Society: 200 B.C.E. to 640 C.E.*, Princeton, NJ 2001, pp. 181-184, 203-214. על הממצא הארכיאולוגי ראו בפרק הבא.

גם הדעות על הפרשה שהתרחשה בשנת 351 או 352, והמכונה מרד גלוס, חלוקות באופן קוטבי. היו חוקרים שראו באירוע זה מרד גדול שתוצאותיו ליישוב היהודי היו הרסניות,⁷⁷ ומנגד היו חוקרים שסברו כי מדובר לכל היותר במהומות מקומיות.⁷⁸ האירוע נזכר אצל ההיסטוריון הרומי סקסטוס אורליוס ויקטור, שכתב זמן קצר לאחר ההתרחשויות, אולם דבריו עמומים ביותר; הוא כתב רק ש'דוכאה התקוממותם של היהודים', בלי לציין את מקום ההתקוממות או את הנסיבות שהובילו אליה פרט לכך שהמתקוממים תמכו בטוען לכתר, אלמוני בשם פטריקוס.⁷⁹ לעומת זאת בפרק שהוסיף היירונימוס ל'כרוניקון' של אוסביוס מסופר כי היהודים 'אחזו בכלי נשק לשם מרידה', וכי בתגובה הרג גלוס 'אלפים רבים והעלה באש את ציפורי, טבריה לוד וערים רבות נוספות', ומכאן נראה כי מדובר באירוע משמעותי שהתרחש בארץ.⁸⁰ היירונימוס לא ציין את סיבותיו של המרד, ויש לחשוש במגמה אנטי־יהודית בדבריו. ראוי גם להדגיש כי הדברים נכתבו בשבתו בקונסטנטינופוליס, סביב ראשית שנות השמונים של המאה הרביעית, עוד לפני שהגיע לארץ ישראל. במקורות נוצריים מאוחרים יותר שנכתבו בהם על מרד זה נזכרה רק ציפורי ואין בהם כל מידע נוסף. ראוי לציין במיוחד את שתיקתו המוחלטת של ההיסטוריון אמיאנוס מרקלינוס בנוגע לאירוע, אף שהוא נמנה עם פמלייתו של אורסיקינוס, מפקד הפרשים של הקיסר גלוס, ותיאר מספר משפטים של טוענים לכתר במזרח.⁸¹ היו שניסו לקשור בין מרד גלוס ובין שני אירועים הנזכרים בירושלמי בזיקה לאורסיקינוס: שרפת ספר תורה בצ'ינבר⁸² וההיתר של חכמים לאפות עבורו לחם בשבת.⁸³ אך לאמיתו של דבר מקורות אלו מלמדים לכל היותר על מתיחות בשל שהייתו של צבא רומי בגליל, ואין בהם – או בכל מקור אחר בספרות חז"ל – עדות של ממש למרד זה.⁸⁴

77 ראו לדוגמה: M. Avi-Yonah, *The Jews of Palestine: A Political History from the Bar Kokhba War to the Arab Conquest*, New York 1976, pp. 176-181; י' גייגר, 'המרד בימי גאלוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס', צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 202-217.

78 ראו לדוגמה: S. Lieberman, 'Palestine in the Third and Fourth Centuries', *JQR*, 36 (1946), pp. 336-341; P. Schäfer, 'Der Aufstand gegen Gallus Caesar', J. W. Henten et al. (eds.), *Tradition and Reinterpretation in Jewish and Early Christian Literature: Essays in Honor of J. C. Lebram*, Leiden 1986, pp. 184-201; M. Mor, 'The Events of 351-352 in Palestine - The Last Revolt against Rome?', D. H. French and C. S. Lightfoot (eds.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (BAR International Series, 553 II), Oxford 1989, pp. 335-353

79 M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, ראו: *Liber De Caesaribus* 42, 9-12 Jerusalem 1980, p. 500

80 Hieronymus, *Eusebii Chronicon*, ed. R. Helm, Berlin 1956, p. 282

81 ליברמן, ארץ ישראל (לעיל הערה 78), עמ' 338.

82 ירושלמי, מגילה ג, א (עד ע"א; טור 764, שורות 1-2).

83 ירושלמי, שביעית ד, ב (לה ע"א; טור 190, שורות 2-3); ביצה א, ה (ס ע"ג; טור 685, שורות 48-49).

84 במקור על אפייית הלחם בשבת נאמר במפורש 'לא התכוון משמדתון, ולא אתכוון אלא מיכול פיתא חמימא'.

שורה של אתרים שנחשפו בהם ממצאים המצביעים על חורבן או נטישה בסביבות אמצע המאה הרביעית לסה"נ, כגון ציפורי, בית שערים, כורזים, מירון ונברתיין, וכן 'מטמוני חירום' מתקופה זו התפרשו בעבר כעדויות ארכיאולוגיות למרד גלוס.⁸⁵ אולם ככל שהתקדם המחקר הארכיאולוגי התברר שבאתרים שניכרת בהם פגיעה של ממש מתקופה זו, יש לייחסה לרעש האדמה הכבד שפקד את האזור בשנת 363. על קיומו של רעש אדמה זה נודע מאיגרת שפורסמה רק לפני 40 שנה, והמיוחסת לקיריליוס, בישוף ירושלים באמצע המאה הרביעית. באיגרת נזכרות יותר מ־20 ערים ברחבי הארץ שנפגעו קשות ברעש זה, ביניהן בית שאן, טבריה וסביבתה והעיר ציפורי וסביבתה.⁸⁶ רעש זה, כעשור בלבד לאחר מרד גלוס, מקשה כמוהן לראות בסימנים ארכיאולוגיים לפגיעה סביב אמצע המאה הרביעית עדות למרד, ולמעשה אין בידנינו כיום ולו אתר אחד שיש בו עדות ברורה לפגיעה בעטיו של מרד זה. לדוגמה בציפורי, היישוב היחיד הנזכר אצל כל הכרוניקאים הנוצרים שהתייחסו למרד, מתוארכת הפגיעה באמצע המאה הרביעית דווקא לרעש האדמה של 363, בגלל מטבעות יוליאנוס (361–363 לסה"נ) שנתגלו בשכבות ההרס, בין היתר בבית דיוניסוס שבעיר העליונה.⁸⁷ ואכן במחקר הארכיאולוגי הנמרץ שנערך בעשורים האחרונים תועדו בגליל ומוחצה לו אתרים רבים שיש בהם עדות לפגיעה ברעש האדמה זה, ונראה כי ההרס היה נרחב ביותר.⁸⁸ חומרתו של האירוע בעיני בני התקופה באה לידי ביטוי גם בקביעת תענית

היו שמצאו עדות למרד גלוס גם במדרש העוסק בדין שהביא הקב"ה על עכו, לוד, ציפורי וטבריה (פסיקתא רבתי ח [מהדרת איש-שלום, דף כט ע"ב]), משום שלוש האחרונות נזכרות גם בדבריו של היירונימוס לעיל. אולם לא ברור במה עוסק מקור מאוחר ומעורפל זה, וקישורו למרד מאולץ, במיוחד לאור אכזרה של עכו הנזכרת כאן. ראו לדוגמה: אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון (לעיל הערה 74), עמ' 156.

85 ראו: B. Geller-Nathanson, 'The Fourth-Century Jewish "Revolt" during the Reign of Gallus', unpublished Ph.D. dissertation, Duke University, 1981, p. 161; מ' וינר ו' ספראי, 'מטמונים ומרידות: התפלגות מועדי ההטמנה של מטמוני המטבעות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית', קתדרה, 101 (חשוון תשס"ב), עמ' 71–90. ביכובסקי בדקה מחדש את מטמוני המטבעות שהוצע שהטמנתם קשורה למרד, ומצאה שרובם מכילים גם מטבעות מאוחרים, ושרק במטמון מלוד אכן אין מטבעות מאוחרים מימי המרד, וייתכן כי הוא קשור לפרשה זו. ראו: G. Bijovsky, 'Numismatic Evidence for the Gallus Revolt: The Hoard from Lod', *IEJ*, 57 (2007), pp. 187-203

86 S. P. Brock, 'A Letter Attributed to Cyril of Jerusalem on the Rebuilding of the Temple', *BSOAS*, 40 (1977), pp. 267-286

87 מ' בלוקה, 'העדויות לקיומה של רעידת אדמה בשנת 363 והמעבר מן התקופה הרומית לתקופה הביזנטית על פי הממצא הארכיאולוגי בציפורי', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט; R. Talgam and Z. Weiss, *The Mosaics of the House of Dionysos at Sepphoris* (Qedem, 44), Jerusalem 2004, p. 29. גם חופי מירון ונברתיין תיעדו משבר חריף סביב אמצע המאה הרביעית, וקבעו את נקודת השבר הארכיאולוגי דווקא בשנת 363. ראו: מאירס ואחרים, חפירות במירון (לעיל הערה 48), עמ' 158; E. M. Meyers and C. L. Meyers, *Excavations at Ancient Nabratein: Synagogue and Environs*, Winona Lake, IN 2009, pp. 27-31, 399

88 K. W. Russell, 'The Earthquake of May 19, A.D. 363', *BSOAS*, 238 (1980), pp. 47-64. לריכוז של נתונים ארכיאולוגיים מאתרים בארץ שנמצאה בהם עדות לפגיעה ברעש האדמה ראו: בלוקה, העדויות

בתאריך שבו אירע (י"ח באייר), כפי שעולה מכתובת רשימת הצומות מן המאה החמישית מבית הכנסת שברחוב שפורסמה לאחרונה.⁸⁹ שתיקתה של ספרות האמוראים בנושא זה נובעת כנראה מן האקראיות של הידיעות ההיסטוריות הנזכרות בה, אך גם מכך שהאירוע התרחש בתקופת הדמדומים של אחרוני אמוראי ארץ ישראל, שמועטות הידיעות והמסורות ממנה. לא ידוע אם ובאיזו מידה השפיעה תוכניתו של יוליאנוס לשיקום המקדש על יהודי הארץ בכלל והגליל בפרט, וכן לא ברורה השפעת הריאקציה הנוצרית לאחר מותו.⁹⁰ ראוי להדגיש את שתיקתם המוחלטת של המקורות היהודיים גם בעניין זה. על חתימתו של התלמוד הירושלמי כתב הר לפני כ־30 שנה:

דומה שיש לתלות את הדבר בתנאים שנשתררו בארץ ישראל אחרי שנת 363, בתקופת הריאקציה הנוצרית לאחר פרשת יוליאנוס. הלחץ של הנוצרים, דוחק מדיני וגזרות כלכליות הביאו לירידה גוברת והולכת של יהודים, ובעיקר של שכבות אליטיסטיות, מן הארץ. שכבת תלמידי החכמים הלכה ונדלדלה ובתי המדרש הלכו ונתרוקנו. לימודו האינטנסיבי של התלמוד הלך והתמעט, עד שראו צורך ללקט בדחיפות את מה שהיה קיים.⁹¹

לקיומה (שם), עמ' 13–40. על אלו ניתן כיום להוסיף אתרים כגון סוסיתא וואדי חמאם, שנמצאו בהם עדויות ברורות לפגיעה בעטיו של רעש זה. ראו: מ' איזנברג, 'סוסיתא-היפוס: מפוליס רומית בדקפוליס לעיירה אומיית דועכת, מחידושי עונות החפירה האחרונות (2012–2015)', קדמוניות, 151 (2016), עמ' 7–8; על חמאם ראו להלן. למצבות קבורה מצוער שבדרום ים המלח שנכתב בהן כי הנקברים נספו ברעש האדמה הנזכר ראו: Y. E. Meimaris and K. I. Kritikakou-Nikolaropoulou, *Inscriptions from Palaestina Tertia*, Athens 2005, pp. 116–121, nos. 22–25. וראו לאחרונה בהרחבה: א' זיו, 'אירועים סייסמיים במזרח הים התיכון במאה הרביעית לסה"נ והשפעתם על אתרים ארכיאולוגיים נבחרים בארץ-ישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ה. 89 ח' משגב, 'רשימת צומות מבית הכנסת ברחוב', לשוננו, עז (תשע"ה), עמ' 315. רעש אדמה בי"ח באייר נזכר גם ברשימת צומות בערבית-יהודית מן התקופה המוסלמית הקדומה, ובפיוטים ארץ ישראלים צוין בתאריך זה גם יום פטירתו של יהושע בן נון. ראו: ע' פליישר, 'הדותה-הדותה-חדותה-חדותה – פולמוס ושברו', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 94. לרעש אדמה זה ולמקומו באסכטולוגיה הגלילית של שלהי העת העתיקה ראו: א' ריינר, 'הושע הוא רשב"', חצור היא מירון: לטיפולוגיה של סיפור ייסוד גלילי (עוד פרק בעולמו הדתי של היהודי הגלילי), תרביץ, פ (תשע"ב), עמ' 191–200; ע' עיר-שי, "הרעש בבקעת ארבל": על מסורת אפוקליפטית יהודית גלילית משלהי העת העתיקה והקשריה ההיסטוריים והליטורגיים, מחקרי ירושלים בספרות עברית, כה / מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כח: מרקמים: תרבות, ספרות, פולקלור: לגלית חזן-רוקם (תשע"ג), עמ' 107–132.

90 על הפרשה ראו: גייגר, המרד בימי גלוס (לעיל הערה 77), עמ' 208–217; J. W. Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, Leiden and Boston 2004, pp. 127–152. למחקר הכולל גם דיון נרחב בתגובה הנוצרית על יוזמתו של יוליאנוס ראו לאחרונה: S. Elm, *Sons of Hellenism, Fathers of the Church: Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the Vision of Rome*, Berkeley, CA 2012. תודתי לעורך עיר-שי, שהפנה את תשומת ליבי לחיבור זה.

91 הר, התקופה הרומית-ביזנטית (לעיל הערה 3), עמ' 169. ראו גם: אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון (לעיל

עם זאת דלות המקורות אינה מאפשרת הערכה של ממש של אירועים אלו ושל השפעתם על האוכלוסייה היהודית.

חיבוריו הענפים של היירונימוס, שפעל בבית לחם בשנים 386–420 לערך, הם המקור הכתוב החשוב ביותר על המצב המדיני בארץ ועל תפרוסת היישוב היהודי בשנים אלו, והם נאספו ונותחו בידי ניומן.⁹² מדבריו מצטיירת תמונה של תקופה רצופת משברים שפגעו בכל תושבי הארץ, ושבנעו מפגעי טבע, ליסטות, בואם של המוני פליטים ממערב האימפריה, אזור שהיה שקוע במלחמות עקובות מדם, וכן מפלישות חוזרות ונשנות של שבטים זרים, וביניהם האיסורים (Isaurians), שהיירונימוס ציין במפורש את פגיעתם בפניקה ובגליל.⁹³ עם זאת, היירונימוס לא פירט מה היה היקף הנזק בעקבות פלישות אלו, וכיום אין אתרים ארכיאולוגיים שהחופרים ייחסו להם פגיעה באירועים אלו.

סיכומו של דבר, מן המקורות ההיסטוריים הנוגעים למאה הרביעית עולה תמונה של תקופה רצופת משברים ותמורות. עם זאת יש להודות שהמקורות אינם מסייעים לנו רבות בניסיון לעמוד על השפעת האירועים על היישוב היהודי ולהבין את הנסיבות לתמורות העמוקות בעולמם של חכמים ולסיומה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית. מכל האירועים שנזכרו לעיל נראה שרק על רעש האדמה של 363 יש נתונים מהימנים שניתן להסיק מהם על מידת הפגיעה ביישוב, ונראה כי הפגיעה אכן הייתה נרחבת. עם זאת רעשי אדמה כבדים פקדו את האזור גם קודם לכן, ולאחריהם הייתה התאוששות. לפיכך חמור ככל שהיה רעש האדמה, קשה לראות באירוע נקודתי זה גורם בלעדי לתמורות הנדונות.

המאה הרביעית: הממצא הארכיאולוגי

בדור האחרון התעשרו לאין ערוך ידיעותינו הארכיאולוגיות על הגליל, בזכות עשרות חפירות יוזמות בהיקף גדול, מאות חפירות הצלה וכן סקרים נרחבים ושיטתיים. כל אלו הוסיפו מידע רב הנוגע לדינונו והם מסייעים לסקור את תולדות האזור באופן שלא התאפשר על סמך המקורות ההיסטוריים הדלים. תוצאותיהן של מספר חפירות שנערכו בשנות השבעים והשמונים הצביעו על משבר או ירידה במאה הרביעית או בראשית המאה החמישית באתרים כגון מירון, חורבת שמע

הערה (74), עמ' 209; וראו לעומתם: שטמברגר, יהודים ונוצרים (לעיל הערה 75), עמ' 216 – שטמברגר המעיט בחומרת הריאקציה הנוצרית.

92 ניומן, היירונימוס (לעיל הערה 18), עמ' 6–33.

93 עמ' 19. בהקשר זה מעניין להביא את פירושו של היירונימוס לפסוקים 'עד אשר אם שאו ערים מאין יושב [...] ועוד בה עשיריה [...] (יש'ו 11–13) כמכוונים ליהודי הארץ בימיו, שמספרם בקושי עשירית בהשוואה למספרם בעבר. אין לקבל כמובן אומדן זה כלשונו, והטקסט המקראי בוודאי השפיע כאן על ניסוחו החריף של היירונימוס, אך דומה שהדברים מלמדים כיצד ראה את הדמוגרפיה של יהודי הארץ בזמנו בהשוואה לתקופה קודמת.

או נברתיין.⁹⁴ בין הגורמים לירידה הוצעו האירועים ההיסטוריים שנמנו לעיל, רצף של שנות בצורת, דלדול הקרקע עקב עיבוד יתר או שילוב של כמה מן הגורמים הללו.⁹⁵ כיוון שמדובר היה באתרים ספורים, קשה היה להעריך את היקף הירידה ואם היא הייתה תופעה נרחבת. יתרה מזו, כאמור תיארוכם של בתי כנסת רבים למאות החמישית-השישית הביא חוקרים רבים לראות בתקופה הביזנטית כולה עידן של יציבות ואפילו של שגשוג ליישוב היהודי בגליל. עם זאת ראוי להעיר כי רוב בתי הכנסת בצפון הארץ המתוארכים למאות החמישית-השישית נתגלו דווקא בשולי הגליל – כגון הריכוזים בבקעת בית שאן ובמערב הגולן – ולא בליבו, באזור שבו עוסק דיון זה.⁹⁶

עבודת סקר שיטתית נערכה על ידי כותב שורות אלה בשטח של 285 קמ"ר בגליל התחתון המזרחי. העבודה נועדה לשרטט תמונה מדויקת ככל האפשר של תולדות ההתיישבות באזור כפרי זה מראשית המאה השלישית לפסה"נ לערך ועד אמצע המאה השביעית לסה"נ.⁹⁷ תחום הסקר כלל את ליבו של אזור ההתיישבות היהודית בגליל בתקופות הרומית והביזנטית – המרחב שבין טבריה לציפורי. רבים מיישובי האזור נזכרים בכתבי יוסף בן מתתיהו ובספרות חז"ל כיישובים יהודיים, ונתגלו בו שרידים של כ-14 בתי כנסת.⁹⁸ שיטת הסקר, אופן ניתוח הממצאים (התפלגות ותיארוך של כלי החרס) והמסקנות היישוביות-הדמוגרפיות כבר הוצגו בהרחבה בפרסום הסופי, ומאמר מיוחד הוקדש לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.⁹⁹ כאן יוצגו אפוא רק המסקנות הנוגעות לענייננו במאמר הנוכחי.

בתקופה הרומית התיכונה – המאה השנייה והמחצית הראשונה של המאה השלישית – הגיעה

94 למירון ראו: מאירס ואחרים, חפירות במירון (לעיל הערה 48), לנברתיין ראו: מאירס ומאירס, חפירות בנברתיין (לעיל הערה 87), עמ' 30-31, 396-404; לחורבת שמע ראו: E. M. Meyers, A. T. Kraabel and J. F. Strange, *Ancient Synagogue Excavations at Khirbet Shema', Upper Galilee, Israel 1970-1972*, Durham 1976, pp. 109, 112, 258, 260. כל חופר התייחס ספציפית למשבר באתרו. אדן בייביץ היה הראשון שהצביע על הירידה כתופעה החוזרת במספר אתרים – בית טערים, חורבת עמודים, חורבת שמע, מירון ונברתיין. ראו: D. Adan-Bayewitz, *Common Pottery in Roman Galilee*, Ramat Gan, 1993. pp. 240-243 וההפניות שם.

95 להצעה בדבר דלדול קרקע ראו: Z. Safrai, *The Missing Century: Palestine in the 5th Century: Growth and Decline*, Leuven 1998, pp. 83-128

96 כידוע תיארוכם של בתי הכנסת הגליליים האופייניים למרחב הנדון נתון בוויכוח. החופרים תיארו את ייסודם של רוב בתי הכנסת מטיפוס זה – פרט לבית הכנסת בכפר נחום – למאה השלישית.

97 U. Leibner, *Settlement and History in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee: An Archaeological Survey of the Eastern Galilee*, Tübingen 2009, pp. 351-361

98 בין אתרי הסקר הנזכרים בספרות חז"ל הארץ ישראלית: עכברה, כפר חנניה, חוקוק, צלמון, מלמח, גיניסר (ח'רבת אבו שושא), נטופה, מגדלא, ארבל, חיטין, משכנה ובית מעון (ח'רבת נאצר א-דין). לתולדות ההתיישבות בכל אתר ולדיון במקורות הספרותיים ראו ערכיהם אצל: ליבר, התיישבות והיסטוריה (שם).

99 שם; הנ"ל, 'התיישבות ודמוגרפיה בגליל המזרחי בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית', ל' די סגני ואחרים (עורכים), אדם ליד קשת רומית: קובץ מחקרים לכבוד פרופ' יורם צפירי, ירושלים תשס"ט, עמ' 14-28.

ההתיישבות במרחב לשיא פריחתה. ראוי לציין כי בחפירות רבות בגליל ובשוליו נמצא כי תקופה זו של השלום הרומי (Pax Romana) התאפיינה בתנופת בנייה ובהתרחבות משמעותית של יישובים.¹⁰⁰ נראה כי כבר בתקופה זו היה מתאם מעניין בין פריחה יישובית לפריחה תרבותית ופוליטית. ההנהגה הפוליטית בראשותו של ר' יהודה הנשיא מצטיירת על פי המקורות היהודיים כנמצאת בשיא כוחה גם כלפי יהודי ארץ ישראל והתפוצות וגם במה שנוגע לקשריה עם השלטון הרומי, ומפעל עריכת המשנה מסמן פסגה של פעילות תרבותית נמרצת.¹⁰¹ הפריחה ביצירה הרוחנית התחוללה אם כן בתקופה שבה פרח המרחב היהודי בגליל מבחינה דמוגרפית ויישובית. לאחר פריחה זו החל משבר ארוך ומתמשך, ובמהלכו ננטשו יישובים רבים, והאוכלוסייה במרחב הידלדלה באופן ניכר. ראשיתו של המשבר עוד בסוף המאה השלישית – שישה יישובים ננטשו או, מרביתם קטנים אך בהם גם האתרים הגדולים באר שבע הגלילית ונאצר א־דין. אזכורה של באר שבע הגלילית על ידי יוספוס (Βηρσαβέ) כמציינת את הגבול בין הגליל התחתון לעליון וכאחד היישובים שבחר לבצר במהלך המרד הגדול,¹⁰² מעיד על חשיבותה בתקופה הרומית הקדומה. נאצר א־דין ממוקמת פחות מקילומטר ממערב לטבריה הרומית ויש לזהותה עם בית מעון (Βηθμαούς) הנוכרת אצל יוספוס וכן פעמים רבות בספרות חז"ל הארץ ישראלית, ואזכוריה אלו מלמדים על חשיבותה.¹⁰³ חפירת הצלה נרחבת שבוצעה בחלק המזרחי של נאצר א־דין על ידי רשות העתיקות העלתה תוצאות כרונולוגיות דומות, דהיינו ממצא רב מהתקופה הרומית התיכונה (המאות השנייה והשלישית) בשכבת החיים האחרונה, והיעדר ממצא רומי מאוחר ובינוני.¹⁰⁴ שיאו של המשבר התחולל במאה הרביעית, ובמהלכה ננטשו 16 יישובים

100 לדוגמה ההתרחבות המשמעותית של ציפורי מן האקרופוליס לכתף שממזרח מתוארכת לתקופה זו, וכך גם ההתרחבות המשמעותית של היישוב במירון, בנברתיין, בתל דובר ובאתרים רבים אחרים. ראו: ז' וייס וא' נצר, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בציפורי בשנים 1996–1992', קדמוניות, 113 (תשנ"ז), עמ' 6; מאירס ואחרים, חפירות במירון (לעיל הערה 48), עמ' 156–157; מאירס ומאירס חפירות בנברתיין (לעיל הערה 87), עמ' 30, 397–398; י' רפיואנו, 'תל דובר', חדשות ארכיאולוגיות, קיג (תשס"ב), עמ' 21–23. 101 על הנשיאות במאה השלישית כפי שהיא משתקפת במקורות היהודיים ראו: לוי, מעמד הנשיא (לעיל הערה 39). מספר חוקרים עסקו בשאלה אם מקורות אלה אכן משקפים מציאות היסטורית של מעמד הנשיאות או רק אידיאליזציה של המציאות. לדעה הממעיטה במעמדה וסמכויותיה של הנשיאות במאה השלישית ראו לדוגמה: M. Goodman, 'The Roman State and the Jewish Patriarch in the Third Century', L. I. Levine (ed.), *The Galilee in Late Antiquity*, New York 1992, pp. 107–119

102 מלחמת היהודים ב, 573; ג, 39; חיי יוסף 188.

103 יוספוס ראו: חיי יוסף 64; וראו גם: שם 320–329; ספרות חז"ל ראו לדוגמה: ירושלמי, מגילה א, יד (עב ע"ד; טור 757, שורה 16); עירובין ה, א (כב ע"ב; טור 473, שורה 40); בבא מציעא ז, א (א ע"ב; טור 1232, שורות 35–38). גם יוספוס וגם מקורות חז"ל סיפקו נתונים רבים בנוגע למיקומה של בית מעון ביחס לטבריה, ונתונים אלו מצביעים ללא ספק על נאצר א־דין, כפי שציין כבר גרן. ראו: V. Guérin, *Description Géographique, Historique et Archéologique de la Palestine*, I, Paris 1880, pp. 264–265; ליבנר, התיישבות והיסטוריה (לעיל הערה 97), עמ' 286–296.

104 ראו: ד' אבשלום-גורני וח' בן-נחום, 'נאצר א־דין – בית מעון' מימי הבית השני, המשנה והתלמוד', עתיקות (בדפוס); D. Adan-Bayewitz, 'On the Chronology of the Common Pottery of Northern Roman

נוספים, מהם שישה קטנים ובינוניים שננטשו במחצית הראשונה של המאה, ועשרה יישובים נוספים, חלקם גדולים מאוד, שננטשו במחצית השנייה.¹⁰⁵ סיכום ממצאי הסקר בנוגע למשבר היישובי מעלה כי מתוך 35 אתרים שהיו מיושבים במרחב בתקופה הרומית התיכונה, 20 ננטשו מן המחצית השנייה של המאה השלישית עד שלהי המאה הרביעית. עבודת הסקר כללה גם אומדן של השטח המיושב בכל תקופה, והממצאים העלו כי לא רק שיותר ממחצית היישובים במרחב ננטשו, אלא שהיקף השטח המיושב (בדונמים) סביב סוף המאה הרביעית – ראשית המאה החמישית היה רק כ־40 אחוז מהשטח שהיה מיושב בתקופה הרומית התיכונה, ומספרים אלו מצביעים על ירידה דרמטית בגודל האוכלוסייה.¹⁰⁶

המאה החמישית והמחצית הראשונה של המאה השישית היו תקופות של יציבות יחסית, ולא תועדו בסקר שינויים משמעותיים בתקופה זו. אולם מאוחר יותר במאה השישית ננטשו שלושה אתרים נוספים. מספר האתרים המיושבים בתקופה הביזנטית המאוחרת, מאמצע המאה השישית עד אמצע מאה שביעית – היה המספר הקטן ביותר בכל תקופות המחקר – 13 אתרים מיושבים בלבד (ומנזר אחד) במרחב כולו.

מסקנות הסקר עמדו בסתירה לתפיסה הרווחת בעשורים האחרונים, שלפיה בתקופה הביזנטית הגיעה ההתיישבות בכל רחבי ארץ ישראל לשיא של העת העתיקה, מבחינת מספר היישובים והיקף האוכלוסייה.¹⁰⁷ על כן אין להתפלא שהן התקבלו בספקנות, ושהיו חוקרים שהתאמצו להפריכן. ג'ודי מגנס טענה כי שיטת הסקר, שהתבסס על איסוף ממצאים מפני השטח, אינה מהימנה ועשויה להחמיץ תקופות התיישבות. בנוסף, לדבריה כל החוקרים שעסקו בגליל בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית טעו בתיארוך הקרמיקה של תקופות אלו, ומכיוון שהסקר התבסס על תיארוך שגוי זה, ממילא מסקנותיו מוטעות.¹⁰⁸ חיים לפין הציע כי תיאורית ייתכן שלא נמצאה קרמיקה ביזנטית בשורה של אתרי סקר לא מפני שהם עמדו נטושים באותה תקופה אלא מסיבות אחרות. לדוגמה אפשר שהדומיננטיות של כלי חרס רומיים מתוצרת כפר חנניה – שהם כ־60 אחוז מן הממצא בסקר – האפילה על טיפוסים ביזנטיים שלא נאספו, ואולי קרמיקה ביזנטית לא זוהתה כשייכת לתקופה זו.¹⁰⁹

Judaea/Palestine', G. C. Bottini, L. Di Segni and L. D. Chrupcala (eds.), *One Land - Many Cultures: Archaeological Studies in Honor of S. Loffreda*, Jerusalem 2003, p. 17

105 לרשימת האתרים ראו: ליבנר, התיישבות והיסטוריה (לעיל הערה 97), עמ' 357.

106 למתודולוגיה של אומדן גודל האתרים ראו: שם, עמ' 83–86.

107 ראו לדוגמה: י' צפרי, 'פריחת היישוב בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית – על העדויות הארכיאולוגיות והמקורות הספרותיים', מכמנים, 8 (תשנ"ה), עמ' 7–16.

108 J. Magness, 'Did Galilee Experience a Settlement Crisis in the Mid-Fourth Century?' לויך

ושורץ, זהויות יהודיות (לעיל הערה *), עמ' 296–313; J. Magness and D. Schindler, 'Pottery and Jewish Settlement in Late Roman Galilee', *BASOR*, 374 (2015), pp. 191–207

109 H. Lapin, 'Population Contraction in Late Roman Galilee: Reconsidering the Evidence', *BASOR*, 378 (2017), pp. 127–143

תגובתי על הביקורות פורסמה במקום אחר, וכאן אתמקד בנתונים חדשים שנאספו בשנים האחרונות.¹¹⁰ כדי לבחון את המהימנות של סקר פני השטח וכן את הכרונולוגיה של כלי החרס ואת המסקנות שנגזרו ממנה, הוחלט לערוך חפירה שיטתית נרחבת באחד האתרים שבהם זוהה בסקר משבר במאה הרביעית. כמקרה מבחן נבחרה ח'רבת ואדי חמאם שבמוצא נחל ארבל, אתר שזוהו בו שרידי בית כנסת מן הטיפוס הגלילי, שעמד גם הוא במוקד המחקר. שש עונות חפירה נערכו באתר, ומלבד בית הכנסת וסביבתו נחפרו שלושה שטחים נוספים בכפר ונחשפו בהם בתי מגורים, מתקנים חקלאיים וסמטאות. חפירות נערכו גם בביצור הממוקם בהר שמעל האתר, וסקר יסודי נערך במערות הרבות שבסביבתו. החפירה העלתה תרומה חשובה בשורה של נושאים, כגון הכרונולוגיה והאומנות של בתי הכנסת הגליליים, מרידות היהודים, הבנייה הפרטית, חיי היום-יום והתפריט והכלכלה בכפר יהודי טיפוסי מן התקופה הרומית. הפרסום הסופי של החפירה ראה אור לאחרונה וכאן אציג רק את התוצאות הנוגעות לענייני במאמר זה.¹¹¹ המסקנות הכרונולוגיות מבוססות על מאות מכלולים חפורים, ונאספו בהם קרוב ל-9,000 כלי חרס, כ-500 מטבעות, כ-350 כלי זכוכית וכ-300 נרות בני זיהוי, נוסף על מאות ממצאים שלא ניתן לתארכם במדויק, כגון כלי מתכת וכלי אבן. הממצאים נחקרו על ידי מומחים בתחומיהם, וכולם הגיעו למסקנות דומות.

ראשית ההתיישבות בכפר הייתה בתקופה החשמונאית, סביב ראשית המאה הראשונה לפסה"ג, והאתר הגיע לשיא גודלו ופריחתו בתקופה הרומית הקדומה – במהלך המאה הראשונה ובראשית המאה השנייה לסה"ג. יישוב זה בא אל קיצו בחורבן אלים שהתרחש בימיו של הקיסר הדריאנוס, כנראה בזיקה לאירועים הדרמטיים של מרד בר כוכבא (132–135 לסה"ג). חשוב לציין כי זוהי העדות הראשונה העשויה להצביע על מעורבות כלשהי של הגליל במרד זה. נראה כי לאחר החורבן ניטש הכפר למשך דורות מספר או לפחות הידלדל מאוד. עדויות ברורות להתיישבות באתר מופיעות מחדש רק סביב סוף המאה השנייה – ראשית המאה השלישית לסה"ג, והכפר זכה לתקופת פריחה נוספת במאה השלישית עד ראשית המאה הרביעית. בתים אחדים בכפר ננטשו סביב ראשית המאה הרביעית, אולי בעטיו של רעש אדמה (רעש 306?), אולם נראה כי החיים ברוב הכפר נמשכו כסדרם עד סביבות אמצע המאה, ואז ננטש רוב הכפר. הממצאים המאוחרים ביותר שנמצאו ברוב אזורי החפירה הם מכלולי כלים האופייניים לעשורים שסביב אמצע המאה הרביעית ומטבעות של השושלת הקונסטנטינית, אשר המאוחרים שבהם הם משנות החמישים וראשית שנות השישים של המאה הרביעית. ממצאים אלו, יחד עם צורת קריסת המבנים, מלמדים בסבירות גבוהה כי ננטשו בעקבות רעש האדמה של 363. במחצית השנייה של

110 ליבנר, משבר ההתיישבות (לעיל הערה *), עמ' 314–319.

111 U. Leibner, *Khirbet Wadi Hamam: A Roman-Period Village and Synagogue in the Lower Galilee*, Jerusalem 2018. לאור מיקומו של האתר, תולדותיו כפי שהתבררו בחפירה, ורמזים במקורות הספרותיים אפשר להציע לזהותו עם מגדל צבעיא, הנזכר בשורה של מקורות אמוראיים ארץ ישראלים, אם כי היהווי אינו יוצא מגדר השערה. ראו: שם, עמ' 5–7.

המאה הרביעית התקיים במקום רק יישוב קטן ודל שהתרכז סביב בית הכנסת שבמרכז האתר. העדויות האחרונות להתיישבות במקום הן מסוף המאה הרביעית או מן השנים הראשונות של המאה החמישית, ואז ניטש הכפר כליל. נטישת האתר לא הייתה אפוא אירוע נקודתי אלא תהליך שנמשך דורות מספר, אם כי נראה שרעידת האדמה בשנת 363 האיצה את התהליך. סיכומו של עניין, החפירה הנרחבת באתר המבחן העלתה כי ממצאי הסקר מהימנים, וכי ניתן להסתמך על תמונת המשבר היישובי שעלתה מהם.

מחפירות נרחבות שנערכו בגליל לאחרונה עולים ממצאים נוספים המעידים על המשבר הנדון. מגדלא שלחופי הכינרת הייתה אחד היישובים הגדולים והחשובים בגליל המזרחי בתקופה הרומית. יישוב זה, הידוע במקורות היווניים בשם טריכיאה (*Τριχέα*), שימש כבירת טופרכיה בתקופה הרומית הקדומה¹¹² ומילא תפקיד מרכזי באירועי המרד הגדול בגליל. חשיבותו של היישוב ניכרת גם מאזכוריו הרבים במקורות ההיסטוריים מן התקופה הרומית הקדומה ובמקורות חז"ל מן התקופה הרומית המאוחרת.¹¹³ שני אמוראים תושבי המקום נזכרים במקורות: ר' יצחק מגדלאה, בן הדור השני, ור' יודן מגדלאה, בן הדור הרביעי.¹¹⁴ תוצאות הסקר הצביעו על מה שנראה כדעיכה הדרגתית של היישוב בשלהי התקופה הרומית, עד נטישה כמעט מוחלטת במחצית השנייה של המאה הרביעית.¹¹⁵ מסקנות אלה עלו בקנה אחד עם התוצאות של מספר חפירות הצלה שנערכו בשנים האחרונות בשוליים הדרומיים והמערביים של האתר.¹¹⁶ חפירה גדולה של המסדר הפרנציסקני נערכה במרכז האתר בשנות השבעים של המאה העשרים וחודשה והורחבה בשנים האחרונות בידי האב סטפנו דה לוקה. הממצאים מעידים על עיירה מתוכננת היטב שפרחה כאן בתקופה הרומית, ובין היתר ראוי לציין מערכת רחובות וסמטאות בתבנית שתי וערב, מערכת משוכללת להספקה וניקוז של מים, בית מרחץ גדול, בית מעיין מפואר (*nymphaeum*), רחבה ציבורית גדולה ומרופפת מוקפת סטווים ומזח ומתקני נמל. ממצאים אלו והמקורות ההיסטוריים מלמדים על יישוב בעל מאפיינים עירוניים מסוימים. תוצאות החפירה

112 מלחמת היהודים ב, 252; קדמוניות היהודים כ, 159.

113 ראו לדוגמה: Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia* V,71; Strabo, *Geography* XVI, 2, 45; מלחמת היהודים ב, 180, 252, 573, 596–609; ג, 445, 462–465, 532; חיי יוסף 96, 127, 276, 304; ירושלמי, עירובין ד, ג (כא ע"ד; טור 471, שורות 27–29); הוריות ג, ב (מו ע"א; טור 1421, שורה 18); מגילה ג, א (עג ע"ד; טור 762, שורה 39).

114 ראו לדוגמה, ירושלמי, ברכות ט, ב (יד ע"א; טור 72, שורה 23); בראשית רבה יג, טו (מהדורת תיאודור – אלבק, עמ' 124); צג, יד (שם, עמ' 1166).

115 ליבנר, התיישבות והיסטוריה (לעיל הערה 97), עמ' 214–236.

116 ה' אבו עוקסה, 'תוצאותיהן של שתי חפירות במגדל', עתיקות, 42 (תשס"ב), עמ' 9–26; הנ"ל, 'מגדל', חדשות ארכיאולוגיות, 117 (2005) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=238&mag_ (id=110). באזור נוסף נחשפו שרידים של בית מרחץ וכנראה חלק מכנסייה מן התקופה הביזנטית המאוחרת או המוסלמית הקדומה; הם שייכים כנראה למנזר הסמוך, שנחשף בחלקו על ידי הפרנציסקנים. ראו להלן. ראוי להעיר כי חלקו הצפוני של האתר, שנחשפו בו שרידי בית כנסת מימי הבית השני, ננטש כנראה כבר בראשית המאה השנייה.

הנרחבת העלו כי מבני היישוב ננטשו בהדרגה במהלך המאה הרביעית, עד נטישה כמעט מוחלטת סביב אמצע המאה, לדעת החופרים בעקבות רעש האדמה בשנת 363. מאוחר יותר, כנראה במאה החמישית או השישית, נבנה מנזר על חלקו הדרומי של היישוב, במקום שבו זיהתה המסורת הנוצרית את ביתה של מרים המגדלית.¹¹⁷

החל משנת 2012 עורכת משלחת בראשותו של ג'יימס ריילי סטריינג' מאוניברסיטת סמפורד חפירות באתר גדול ממערב לציפורי המזוהה עם אסוכיס (Ἀσούκις) הנזכרת אצל יוספוס, היא שיחין הנזכרת בספרות חז"ל.¹¹⁸ בחפירות נחשפו בין היתר בתי מגורים, מבנה ציבור גדול המזוהה כבית כנסת, מקווה טוהרה (?), חלקי כבשנים לייצור כלי חרס, כבשן קטן לייצור נרות חרס וכן פסולת רבה מייצור כלי חרס ונרות, דבר העולה בקנה אחד עם מקורות חז"ל שנוכחים בהם כלי חרס שיוצרו בשיחין. ממצאי החפירה מלמדים על יישוב פורה במקום למן התקופה החשמונאית ועד התקופה הרומית המאוחרת, והחופרים הדגישו כי נראה שהאתר ננטש סביב אמצע המאה הרביעית. מחקר אנליטי של הייצור והתפוצה של כלי החרס משיחין שערך דוד אדן¹¹⁹ בייביץ העלה כי כלים אלו היו נפוצים באתרים רבים בגליל במאות הראשונות לסה"נ.¹¹⁹ נראה כי כלים אלו נעלמו בסוף התקופה הרומית המאוחרת, נתון הרומז גם הוא לדעיכתו של היישוב. על חשיבותה של בית שערים בתקופת המשנה והתלמוד אין צורך להכביר מילים. חפירות נרחבות נערכו באתר במחצית הראשונה של המאה העשרים בידי בנימין מזור ונחמן אביגד. הדו"חות המפורטים שפורסמו עסקו בבית הקברות, אך החפירות ביישוב עצמו לא הובאו לפרסום

117 V. Corbo, 'La città' Romana di Magdala. Rapporto preliminare dopo la quarta campagna di scavo: 1 ottobre - 8 dicembre 1975', *Studia Hierosolymitana*, 1 (1976), pp. 355-378; idem, 'Piazza e Villa Urbana a Magdala', *Liber Annuus*, 28 (1978), pp. 232-240; S. Loffreda, 'Alcune Osservazioni Sulla Ceramica di Magdala', *Studia Hierosolymitana*, 1 (1976), pp. 338-354. לסקירה מקיפה ולתוצאות החפירות המיוחדות באתר ראו: דה לוקה ולנה, מגדלא (לעיל הערה 50). לדיון במאפיינים העירוניים של היישוב ולמקורות ההיסטוריים ראו: ליבנר, התיישבות והיסטוריה (לעיל הערה 97), עמ' 227-239. למנזר במקום ראו: ע' ליבנר וס' דה לוקה, 'המנזר במגדלא לחופי הכנרת', פלג-ברקת ואחרים, בין ים למדבר (לעיל הערה 54), עמ' 57-76.

118 לזיהוי זה ולזהות בין אסוכיס שהוזכר יוספוס לשיחין הנזכרת בספרות חז"ל ראו: J. F. Strange, D. E. Groh and T. R. W. Longstaff, 'Excavations at Sepphoris: The Location and Identification of Shikhin', *J.E.J.*, 44 (1994), pp. 216-227; 45 (1995), pp. 171-187. ראו לדוגמה: תוספתא, מעילה ב, ט (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 560); תרומות ז, יד (מהדורת ליברמן, עמ' 146, בחילופי הנוסח); ירושלמי, תענית ד, ו (סט ע"א; טור 735, שורות 16-17); תרומות ח, ה (מה ע"ד; טור 249, שורה 13).

119 לחפירה ראו: J. R. Strange, 'Kefar Shikhin', פינזי וסטריינג', הגליל (לעיל הערה 50), עמ' 88-108; idem and M. Aviam, 'Shihin Excavation Project: Oil Lamp Production at Ancient Shihin', *Strata: Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*, 35 (2017), pp. 63-99. למחקר האנליטי של כלי החרס משיחין ראו: D. Adan-Bayewitz, F. Asaro and R. D. Giauque, 'Determining Pottery Provenience: Application of a New High-Precision X-Ray Fluorescence Method and Comparison with Instrumental Neutron Activation Analysis', *Archaeometry*, 41 (1999), pp. 1-24

סופי. עם זאת החופרים חזרו והדגישו כי הממצאים מעידים על משבר קשה שפקד את היישוב סביב אמצע המאה הרביעית – לדעתם חורבן שנגרם בעטיו של מרד גלוס.¹²⁰ על גבי שכבת החורבן התחדש יישוב דל, והוא התאפיין בבנייה רעועה ובשימוש משני בחומרי בנייה מן השכבה הקודמת; יישוב זה ניטש לאחר דורות ספורים.¹²¹ בחפירת הצלה מצומצמת שערכה פאני ויטו בשוליים המזרחיים של גבעת היישוב נחשפו שרידי מבנה מן המאה השישית ובו חדרים קטנים מעוטרים בפסיפסים, צינורות חרס להזרמת מים, רעפים, שברי פרסקאות ושברי לוחות שיש – ממצאים המצביעים לדעתה על פריחה מחודשת של היישוב בתקופה זו.¹²²

החפירות הנרחבות שהתחדשו באתר למן שנת 2014 בידי עדי ארליך מאוניברסיטת חיפה, סיפקו שפע נתונים חדשים וגם קנה מידה לבחינת עוצמתו של היישוב בתקופות השונות. שכבת היישוב הפורחת מן המאות השנייה–הרביעית כוללת מבני מגורים מרשימים, מערכת רחובות (חלקם מרוצפים), בית שער מפואר, מקוואות ועוד – ועל אלה יש להוסיף כמובן את מבני הציבור המרשימים שחפרו מזר ואביגד ובהם בית כנסת ובזיליקה גדולה. כל אלו מלמדים על יישוב מתוכנן היטב, בעל מאפיינים עירוניים למחצה ואוכלוסייה אמידה. היישוב בשכבה זו בא אל קיצו סביב אמצע המאה הרביעית, מסיבות שטרם הובררו. היישוב במקום התחדש במחצית השנייה של המאה הרביעית וממדיו שוב היו גדולים, אולם אופיו השתנה מאוד. הבניה הייתה דלה, מבני הציבור נעלמו, נעשה שימוש משני רב בחומרי בנייה מהשכבה הקודמת, ומתקני תעשייה וחקלאות הוקמו בתוך הבתים וביניהם, דוגמת כבשן לייצור כלי חרס שנבנה צמוד לבית השער דלעיל – ממצאים המזכירים את התיאור של מזר ואביגד. היישוב בשכבה זו בא אל קיצו באחת, בכל חלקי האתר, סביב שנת 420, אולי כתוצאה מרעש אדמה. בשטחים מצומצמים מאוד יש ממצאים דלים מהמשך התקופה הביזנטית, ואלו מעידים לכל היותר על כפרון קטן ודל שעמד במקום בהמשך המאה החמישית ובמאה השישית.¹²³ תמונה נרחבת זו עומדת כמובן בסתירה למסקנתה של ויטו בדבר פריחה מחודשת של היישוב במאה השישית. ראוי להעיר כי עושרו האדריכלי של המבנה שחפרה (גג רעפים, פסיפסים, שיש וכו'), אינו אופייני לבתי מגורים בגליל

120 ייחוס החורבן למרד גלוס נשען בין היתר על מטמון מטבעות גדול שנמצא ביישוב, ובדיקה חוזרת העלתה שיש בו גם מטבעות מן המחצית השנייה של המאה הרביעית. ראו: ביכובסקי, ראיות נומיסמטיות (לעיל הערה 85), עמ' 198.

121 ראו לדוגמה: ב' מייזלר, 'עונת החפירות הרביעית בבית-שערים', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ט (תש"ב), עמ' 5–20; נ' אביגד, בית שערים, ג: החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי"ג–תשי"ח, מערכות קברים 12–23, ירושלים תשל"ב, עמ' 2–3.

122 F. Vitto, 'Byzantine Mosaics at Beth She'arim: New Evidence for the History of the Site', *Atiqot*, 122 (1996), pp. 115–146. ראו גם: ז' וייס, 'נוהגי קבורה בבית שערים ותאריכו של בית הקברות הנשיאותי', ציון, עה (תש"ע), עמ' 265–290.

123 תודתי לעדי ארליך, שליבנתי איתה את הנושא. לחפירות המחודשות באתר ראו: A. Erlich, 'The New Excavations of Beth She'arim', *The Ancient Near East Today*, VI, 2, February 2018 (<http://www.asor.org/anetoday/2018/02/New-Excavations-Beth-She'arim>)

הביזנטי אך מצוי במנזרים בני התקופה, ומכל מקום בירור נקודה זו לאשורה יתאפשר רק בהמשך החפירה במקום.¹²⁴

לסיכום, הנתונים מחפירות נרחבות חדשות בכמה אתרי מפתח בגליל מעידים גם הם על משבר חריף שפקד את האזור במאה הרביעית, ועולים בקנה אחד עם תוצאות הסקר. תמונה דומה עולה משורה של חפירות הצלה בגליל התחתון, שהתגלו בהן שכבות מן התקופה הרומית ללא ממצאים ביזנטיים.¹²⁵ חשוב להדגיש כי הנתונים מצביעים על ירידה דמוגרפית ניכרת ולא על תופעה של הגירה פנימית לכפרים גדולים. גם אין ראיות להתרחבות היקף השטח המיושב בציפורי וטבריה בתקופה הביזנטית. כאמור עם הכפרים שננטשו נמנים אחדים מן היישובים הגדולים בגליל, דוגמת מגדלא ושיחין, ותוצאות סקר הגליל המזרחי מלמדות במובהק על הצטמצמות היקף השטח המיושב.

תמונת המצב בציפורי ובמיוחד בטבריה במחצית השנייה של המאה הרביעית אינה ברורה לגמרי. ממצאי החפירות בציפורי הצביעו על משבר קשה בעיר במאה הרביעית, רובו כנראה תוצאה של רעש האדמה הכבד בשנת 363, אך יש גם עדויות להרס בתחילת המאה, אולי כתוצאה מהרעש בשנת 306, וכן עדויות לנטישת מבנים בסוף אותה מאה.¹²⁶ במאות החמישית והשישית שוקמה העיר ופרחה, אך איננו יודעים עד כמה הייתה האוכלוסייה היהודית שותפה בפריחה זו. העדויות הארכיאולוגיות וההיסטוריות מצביעות על דומיננטיות הולכת וגוברת של האוכלוסייה הנוצרית בעיר במאות אלו, ואילו ידיעותינו על הקהילה היהודית מצומצמות. ממש בלב העיר, במפגש הקרדו והדקומנוס, הוקמו – כנראה בסוף המאה החמישית או בראשית המאה השישית – שתי כנסיות גדולות.¹²⁷ מנגד בית הכנסת שנבנה במאה החמישית היה ממוקם בשולי העיר,

124 על חדירת הנצרות לגליל התחתון בתקופה הביזנטית ראו: טלגם, בין נוצרים ליהודים (לעיל הערה 54). על מנזרים בגליל המערבי בתקופה הביזנטית ומאפייניהם האדריכליים ראו: J. Ashkenazi and M. Aviam, 'Monasteries, Monks, and Villages in Western Galilee in Late Antiquity', *Journal of Late Antiquity*, 5, 2 (2013), pp. 269-297

125 ליבנר, התיישבות והיסטוריה (לעיל הערה 97), עמ' 358–362. השוו: א' פאוסט וז' ספראי, תולדות ההתיישבות בארץ ישראל: ניתוח כמותי לאור ממצאי חפירות ההצלה והחפירות היוזמות, רמת גן 2015, עמ' 240–243, 262–259.

126 ראו לאחרונה בפירוט: E. M. Meyers, C. L. Meyers and B. D. Gordon, 'Chronological Summary and Historical Overview', eidem (eds.), *The Architecture, Stratigraphy, and Artifacts of the Western Summit of Sepphoris*, I, University Park, PA, pp. 28-30; B. D. Gordon 'Units IVa, IVb, IVc, and V: Buildings in the Central Residential Complex', *ibid.*, pp. 247-252, 264 טלגם ווייס, הפסיפסים (לעיל הערה 87); Z. Weiss, 'Sepphoris (Sippori), 2008', *IEJ*, 59 (2009), pp. 106-109

127 וייס ונצר, חפירות משלחת האוניברסיטה (לעיל הערה 100), עמ' 14–15. כתובות שיפוץ של רחובות העיר בתקופה זו מנציחות את מריאנוס 'אב העיר' ואת אוטרופיוס האפיסקופוס, שבחסותם נעשתה המלאכה (שם), ובישוף ציפורי השתתף בוועידה הכנסייתית של ירושלים בראשית המאה השישית. בעיר העליונה נחשפו מקוואות רבים מן התקופה הרומית המצביעים על אוכלוסייה יהודית. מנגד במבנים באזור זה המאוחרים

ושילובו המאולץ במערך העירוני רומז אולי גם הוא לדחיקת האוכלוסייה היהודית לשוליים בתקופה זו. אילוף זה גרם כנראה לתוכניתו החריגה של בית הכנסת: מבנה צר וארוך, בעל סטרה אחת בלבד הפונה מערבה.¹²⁸

ידיעותינו על טבריה בתקופה זו מצומצמות עוד יותר שכן מעטות מאוד מן החפירות שנערכו בעיר זכו לפרסום. במרכז העיר נחשף מכלול גדול ומפואר המכונה הבזיליקה, והוא מתוארך לסוף המאה הרביעית לערך; המבנה כולל אולמות וחדרי ספח רבים, אולם אין בממצא כדי ללמד למי היה שייך המבנה ולמה שימש.¹²⁹ סמוך למכלול זה נחשפו שרידי כנסייה מרשימה שנוסדה כנראה בסוף המאה הרביעית או בראשית המאה החמישית.¹³⁰ מפעלי בנייה אחרים שפורסמו מטבריה הביזנטית – חומת העיר והמגור בהר ברניקי – שייכים כבר למאה השישית ואינם מסייעים בהבהרת התמונה של המאה הרביעית.¹³¹ בחפירות הצלה רבות שנערכו בשנים האחרונות באזורים שונים של טבריה הקדומה חזר דפוס קבוע: שכבה מן התקופה המוסלמית הקדומה ישירות על גבי

משכבת ההרס של שנת 363 נמצאו מספר אוסטרקונים שעליהם תפילות ושמות נוצריים, כלי חרס מעוטרים בצלבים וכמות גדולה של עצמות חזיר, דבר המצביע על התחזקות הנוכחות הנוצרית באותו אזור. ראו: מאירס, מאירס וגורדון, סיכום כרונולוגי (שם), עמ' 29; "Common Judaism", E. M. Meyers, and the "Common Judaism" of Material Culture', F. E. Udoh et al. (eds.), *Redefining First-Century Jewish and Christian Identities: Essays in Honor of Ed Parish Sanders*, Notre Dame, IN 2008, pp. 153-174

128 Z. Weiss and E. Netzer 'The Architecture of the בית הכנסת במערך העירוני ראו: *Synagogue*', Z. Weiss, *The Sepphoris Synagogue: Deciphering an Ancient Message through Its Archaeological and Socio-Historical Contexts*, Jerusalem 2005, pp. 9-10, 37-38

129 הירשפלד, שחפר במקום, העלה השערה שאולי היה זה מושב הסנהדרין. ראו: Y. Hirschfeld and K. Galor, 'New Excavations in Roman, Byzantine, and Early Islamic Tiberias', J. Zangenberg, H. W. Attridge and D. B. Martin (eds.), *Religion, Ethnicity, and Identity in Ancient Galilee: A Region in Transition*, Tübingen 2007, pp. 248-291. וייס לעומתו הציע שהיה זה בית אמירים. ראו: ז' וייס, 'בתי אמירים בטבריה הרומית ובשלהי העת העתיקה', י' פטריך, א' פלג-ברקת וא' בן-יוסף (עורכים), קום, התהלך בארץ: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל לזכרו של יזהר הירשפלד במלאת עשור לפטירתו, ירושלים תשע"ו, עמ' 211-220.

130 K. Cytryn-Silverman, 'Tiberias, from Its Foundation to the End of the Early Islamic Period' פיניו וסטריינג', הגליל (לעיל הערה 50), עמ' 199-201.

131 שטחה של העיר שהוקפה בחומה בימי יוסטיניאנוס הראשון (527-565) היה גדול בהרבה משטחה של טבריה הרומית, דבר היכול ללמד לכאורה על התרחבות העיר בתקופה הביזנטית. אך חומה ארוכה זו הקיפה את המגור שהוקם באותן שנים בפסגת הר ברניקי, וכללה בתחומה שטחים נרחבים של מדרונות תלולים שאינם ראויים לבנייה. ואכן בחפירות בדרום העיר, מפנים לחומה הביזנטית, נחשפו טראסות חקלאיות ולא אזורים מגורים. ראו: D. Stacey, *Excavations at Tiberias, 1973-1974: The Early Islamic Periods*, (IAA Reports, 21), Jerusalem 2004, p. 28 כדי לבטא את עליונותה של הנצרות, בדומה לכנסייה הביזנטית שנבנתה במרכז הדתי של השומרונים בהר גריזים. ראו: Y. Hirschfeld, *Excavations at Tiberias, 1989-1994* (IAA Reports, 22), Jerusalem 2004, pp. 75-134, 220-222

שכבה מן התקופה הרומית המאוחרת, ללא ממצאים מן התקופה הביזנטית בתוך.¹³² יש להמתין לפרסום נרחב יותר של חפירות מטבריה כדי לקבל תמונה ברורה, אך נתונים ראשוניים אלו אכן רומזים על ירידה כלשהי בתקופה הביזנטית. מן המקורות עולה הרושם של דומיננטיות יהודית בעיר עד שלהי התקופה הביזנטית, ואין ספק בחשיבותה של קהילה זו, אולם אין ביכולתנו לאמוד את עוצמתה בהשוואה לזו שהייתה לה בתקופה הרומית.¹³³

הירידה החריפה במגזר הכפרי בגליל במאה הרביעית יכולה להתפרש לכאורה כקשורה ליהדותו של האזור ולהשפעה של תהליך עליית הנצרות. ואולם גם באזורים הסמוכים בדרום הגולן ובצפון הגולן שהיו מיושבים בעיקרם באוכלוסייה לא-יהודית, תועדה לאחרונה בסקרים שיטתיים ירידה יישובית משמעותית בראשית התקופה הביזנטית.¹³⁴ הנתונים הארכיאולוגיים שנסקרו לעיל מצביעים על תהליך מתמשך של ירידה יישובית, שהתחיל לקראת סוף המאה השלישית, הגיע לשיאו באמצע המאה הרביעית ונמשך עד ראשית המאה החמישית. סביר כי אירועי המאה הרביעית שנדונו לעיל ובראשם רעש האדמה בשנת 363 האיזו את התהליך, אך אופיו המתמשך מצביע לדעתי על גורמים ארוכי טווח, ככל הנראה לחץ כלכלי.¹³⁵ בהקשר זה ראוי לציין שחוק הקולונטוס (colonatus), שאסר על אריסים לעזוב את האדמה שהם מעבדים, ואשר נתפס על ידי חוקרים כניסיון לעצור תהליך של נטישת אדמות, הוחל באופן ספציפי על פלסטינה לקראת סוף המאה הרביעית.¹³⁶

כאמור המסקנה בדבר המשבר היישובי עומדת לכאורה בסתירה לדעה הרווחת שבתקופה

132 תודתי למשה הרטל מרשות העתיקות על הרשות לפרסם נתונים אלו.

133 ע' עיר-שי, 'יהודי טבריה והנהגתם בשלהי השלטון הביזנטי', י' הירשפלד (עורך), טבריה: מייסודה ועד הכיבוש המוסלמי (עידן, 11), ירושלים תשמ"ח, עמ' 57-64.

134 לסקירת תמונת המצב העדכנית של ההתיישבות בצפון ארץ ישראל בתקופה הביזנטית ראו: ח' בן-דוד, 'תרומת הסקרים הארכאולוגיים לשאלת היקף ההתיישבות בצפונה של ארץ ישראל בתקופה הביזנטית', פלג-ברקת ואחרים, בין ים למדבר (לעיל הערה 54), עמ' 35-43. להתיישבות בצפון הגולן ראו: מ' הרטל, ארץ היטורים: ארכיאולוגיה והיסטוריה של צפון הגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית, קצרין תשס"ו, עמ' 446-447.

135 לדיון בנושא זה ראו: ליבנר, התיישבות והיסטוריה (לעיל הערה 97), עמ' 379-382. למקורות חז"ל ארץ ישראל המצביעים על משבר כלכלי בסוף המאה השלישית וראשית הרביעית ראו: D. Sperber, *Roman Palestine 200-400: The Land*, Ramat Gan 1978, pp. 58-68

136 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 282-602: A Social, Codex Justinianus* 11, 51, 1 Economic, and Administrative Survey, II, Oxford 1964, pp. 795-803. על מיסוי יתר כגורם עיקרי לנטישת אדמות (*agri deserti*) וירידת אוכלוסין באימפריה הביזנטית ראו: שם, עמ' 1039-1045; וכן: idem, *The Roman Economy: Studies in Ancient Economic and Administrative History*, Oxford 1974, pp. 82-89. כידוע הנרטיב של ג'ונס, המבוסס על המקורות ההיסטוריים, ובאופן כללי התפיסה של דעיכה במזרח הרומי, נדחו על ידי חוקרים רבים בעשורים האחרונים, בעיקר על סמך ממצאים ארכיאולוגיים המצביעים על פריחה של המזרח בשלהי העת העתיקה. ראו: A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, London and New York 1993, pp. 81-103 עם זאת המחקר מן השנים האחרונות מצביע על גיוון אזורי גדול ועל כך שהיו אזורים שאכן הייתה בהם ירידה.

הביזנטית הייתה בארץ ישראל פריחה יישובית חסרת תקדים, אולם מסתבר כי אפילו במרחב גיאוגרפי מצומצם כמו ארץ ישראל הייתה לאזורים שונים היסטוריה יישובית שונה, ונראה כי בצפון הארץ דווקא הייתה ירידה בתקופה זו בהשוואה לתקופה הרומית.¹³⁷ ראוי להדגיש כי הבנייה הנרחבת המצביעה על שגשוג בתקופה הביזנטית, שייכת בעיקרה למאות החמישית–השישית, ונראה כי במקרים רבים היא טשטשה את עקבות המשבר של המאה הרביעית. לדוגמה הערים ציפורי, סוסיתא ובית שאן, שנפגעו כנראה קשות במאה הרביעית, שוקמו בהמשך התקופה הביזנטית וחזרו לפרוח.¹³⁸ אם כן האתרים הרבים בגליל ובגולן שההתיישבות בהם לא התאוששה בהמשך התקופה הביזנטית, פותחים צוהר חשוב אל המשבר של המאה הרביעית, ויחד עם הנתונים מן הערים דלעיל הם רומזים כנראה שגם ביישובים שפרחו במאות החמישית–השישית לא היה השגשוג בהכרח המשך רצוף מן התקופה הרומית.¹³⁹ דומה כי מערב הגולן משקף תגודתיות זו – לאחר תקופה של ירידה משמעותית במאה הרביעית, חלה שם התיישבות במאות החמישית והשישית. מספר היישובים באזור בתקופה הביזנטית והיקף השטח המיושב היו אומנם קטנים בהרבה מאשר בתקופה הרומית, אולם אין להתעלם כמובן מ־25 היישובים שנותרו על כנם ובהם שרידי בתי כנסת המתוארכים באופן כללי לתקופה זו.¹⁴⁰

סיכום: סופה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית:
ארכיאולוגיה, היסטוריה ותיקוף

על פי הנתונים הארכיאולוגיים שנסקרו לעיל היה הגליל נתון במחצית השנייה של המאה הרביעית בשיאו של משבר יישובי חריף, ובמהלכו ננטשו יישובים רבים, והאוכלוסייה הידלדלה באופן ניכר. נתונים אלו עומדים בסתירה לתפיסה המקובלת לאחרונה, שלפיה יהדות הגליל נהנתה מפריחה חסרת תקדים בתקופה הביזנטית. כאמור תפיסה זו מבוססת בעיקר על בתי

137 בן־דוד, תרומת הסקרים (לעיל הערה 134).

138 וייס ונצר, חפירות משלחת האוניברסיטה (לעיל הערה 100); איינברג, סוסיתא־היפוס (לעיל הערה 88); י' צפירי וג' פרסטר, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בבית־שאן בשנים 1980–1994', קדמוניות, 108–107 (תשנ"ה), עמ' 105–109.

139 לדיון בנסיבות לפריחת האימפריה המזרחית מראשית המאה החמישית, לאחר משבר במאה הרביעית, ראו: B. Ward-Perkins, 'Specialized Production and Exchange', A. Cameron, B. Ward-Perkins and M. Whitby (eds.), *The Cambridge Ancient History, XIV: Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600*, Cambridge 2000, pp. 377-383; idem, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford 2005, pp. 58-62

140 לתולדות ההתיישבות באזור ראו: ח' בן דוד, הישוב היהודי בגולן בתקופת המשנה והתלמוד לאור ממצאי הסקר הארכיאולוגי בגולן התחתון, קצרין תשס"ו, עמ' 188–189; לבתי הכנסת בגולן ראו: צ"א מעוז, בתי כנסת עתיקים בגולן: אמנות ואדריכלות, קצרין תשנ"ה.

הכנסת המוכרים לנו מן התקופה הביזנטית.¹⁴¹ אולם התמקדות בבתי הכנסת לבדם אינה יכולה לשמש אמת מידה דמוגרפית ולא מדד שעל פיו משווים בין המצב היישובי בתקופות שונות. לדוגמה עד היום כמעט לא זוהו בגליל בתי כנסת מן המאה השנייה ומן המחצית הראשונה של המאה השלישית, אף על פי שהייתה זו תקופת שיא במספר היישובים ובהיקף השטח המיושב, כפי שהראיתי לעיל. נטייתם של חוקרים להתמקד במבנים מונומנטליים – ולעיתים קרובות לחפור רק מבנים אלו – מיקדה את תשומת הלב בהם וביישובים שבהם הם התגלו, דוגמת כפר נחום. יישובים אלו, שאכן המשיכו להתקיים בתקופה הביזנטית, יצרו את הרושם – או ליתר דיוק את האשליה, כפי שעולה מן הנתונים שהוצגו – כאילו האזור כולו פרח בתקופה הביזנטית. הסקר השיטתי שבחן את התמונה הכוללת, יישוב אחר יישוב – כולל עשרות יישובים שלא נתגלו בהם כלל שרידי בתי כנסת – הראה בבירור כי מספר היישובים והיקף השטח המיושב בתקופה הביזנטית היו פחות ממחצית מאלו שהיו באזור דורות ספורים קודם לכן; זאת אף שכמעט בכל יישוב שהמשיך להתקיים בתקופה הביזנטית התגלו שרידים של בית כנסת.

נראה כי ניתן למתוח קו ישיר בין המשבר היישובי הקשה בלב המרחב שבו חיו ופעלו רוב חכמי ארץ ישראל ובין סופה של תקופת האמוראים והיעלמם של חכמים מבמת ההיסטוריה באותם עשורים ממש. הירידה במספרם ובהיקף פעילותם של האמוראים בשליש האמצעי של המאה הרביעית, עד היעלמם לקראת סוף אותה המאה, מקבילה בצורה מפתיעה לתהליך הירידה היישובית שהצגתי לעיל.

בלי להיכנס למחלוקת על מקומם ומידת השפעתם של חוגי החכמים בחברה היהודית, ברור שהם היו חלק מאותה חברה והושפעו כמותה מאירועים היסטוריים ומתהליכים דמוגרפיים ויישוביים. על רקע ההידלדלות הכללית של האוכלוסייה ובתוכה שכבת תלמידי החכמים, ניתן לשער כי פעילותם של בתי המדרש נפגעה ובמקרים מסוימים אולי אף נפסקה. בתי המדרש היו מסגרת הכרחית לשימורה ופיתוחה של התורה שבעל פה, שכאמור אכן הייתה כולה על פה. אופי הלימוד חייב שרשרת מסירה חיה ואינטראקציה מתמדת בין חכמים לתלמידיהם ובינם ובין התנאים (המשננים המקצועיים), וכל אלו התאפשרו רק במסגרת בתי מדרש או חוגי חכמים.¹⁴² דעיתם המסתברת של בתי המדרש יכולה אפוא להסביר את התמורות בעולמם של חכמים שנדונו לעיל ובראשם הפסקת היצירה ההלכתית־התלמודית. ייתכן כי לאחר המשבר לא נותרו במרחב כוחות יצירה שהיו מסוגלים – או שראו את עצמם ראויים – להמשיך בפיתוחו של התלמוד הירושלמי. סביר גם כי המשבר היישובי עצמו והאירועים הדרמטיים של התקופה – תהליכי

141 ראו לדוגמה: לוין, ההשפעות המהפכניות (לעיל הערה 76).

142 ה'ר הציעה כי הלימוד בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד לא היה במסגרת של בתי מדרש ממוסדים ובעלי סמכות כפי שנטו לתאר בעבר, אלא בחוגי לימוד (disciple circles) מצומצמים, שהתקבצו לזמן מוגבל במקום מסוים או סביב חכם מסוים. ראו: C. Hezser, *The Social Structure of the Rabbinic Movement in Roman Palestine*, Tübingen 1997, pp. 200-214. מכל מקום לענייני היעלמם של החכמים ניכר, בלי קשר לאופן פעילותם המדויק.

הניצור של האימפריה והמרחב הארץ ישראלי, מרד גלוס, רעש האדמה, הלחץ הכלכלי ולבסוף אובדן הכוח הפוליטי וההנהגה המרכזית עם ביטול הנשיאות בראשית המאה החמישית – היו בתודעתם של בני הדורות הבאים קו שבר בין תור הזהב של האמוראים ובין ימיהם שלהם.¹⁴³ ייתכן כי קו שבר זה הביא לכך שבתקופה הבאה, כאשר התחילו להיווצר סוגות ספרותיות חדשות, כבר נתפס התלמוד הירושלמי כטקסט סגור שלא ניתן לשלוח בו יד ולהמשיך ביצירתו, וכך הוא נותר בצורתו העוברית.

כאמור בספרות האמוראים הארץ ישראלית משתקף הווי של יישוב יהודי תוסס בגליל במאות השלישית והרביעית, של בתי מדרש פעילים ושל קשרים יומיומיים בין חכמים ובניגם לבין החברה הסובבת. מאלפי מסורות בספרות זו משתקפת מציאות היסטורית וגיאוגרפית קונקרטיה של ערים וכפרים, בתי מרחץ ושווקים, מציאות שקפאה במחצית השנייה של המאה הרביעית. אם אכן יש לייחס את עריכת מדרשי האגדה הארץ ישראליים למאות החמישית, השישית וראשית השביעית – וכאמור תיארוך זה מסופק – הרי אין בחיבורים אלו כל התייחסות לעולם הסובב בזמנם או עדות לבתי מדרש פעילים דוגמת אלו של המאות השלישית והרביעית. לכאורה עריכת מדרשים אלו עשויה להיות מפעלם של יחידים שעסקו בליקוט ועיצוב של מסורות קדומות ושיבוץ במסגרות ספרותיות, ולא תוצר של עבודה משותפת בבית המדרש.

יש לקבוע אפוא את סופה של תקופת האמוראים הארץ ישראלית במחצית השנייה של המאה הרביעית, תקופה שבה פסקו כל העדויות בחיבוריהם למציאות ההיסטורית, והחכמים נעלמו מבמת ההיסטוריה. הירידה היישובית היא מרכיב מרכזי בשחזור ההיסטורי של תקופת מעבר זו. על רקע ירידה זו והאירועים ההיסטוריים מרחיקי הלכת האחרים במאה הרביעית, יש להבין את סופה של תקופת האמוראים ושינויים נוספים בחברה היהודית בגליל בשלהי העת העתיקה, כגון עליית הזהות הקהילתית המקומית סביב מוסד בית הכנסת, התחזקות דפוסי המאפיינים קהילות מיעוטים – לדוגמה ריבוי סממני זהות – ואולי גם את התחזקותה של המאגיה.¹⁴⁴ לחלק מן החיבורים המתוארכים בדרך כלל להמשך התקופה הביזנטית, כגון אלו השייכים

143 על היעלמם של חוגי החכמים וביטול הנשיאות כגורמים רבי משקל בתודעתם של בני התקופה, גורמים שהביאו גם לצמיחה משוערת של הנהגה חלופית, ראו: O. Irshai, 'Confronting a Christian Empire: Jewish Life and Culture in the World of Early Byzantium' הערה 32, עמ' 32–40.

144 לתופעות אלו ראו: לוין, בין רומא לביזנטיון (לעיל הערה 57), עמ' 21, 42–45; שורץ, אימפריאליזם (לעיל הערה 76), עמ' 180; הנ"ל, 'אינטראקציות שונות בין יהודים לנוצרים בשלהי העת העתיקה', הנ"ל, רצף ותמורה (לעיל הערה 6), עמ' 351–354; עיר-שי, עטרת ראשו (לעיל הערה 6), עמ' 43–44. העדויות הברורות לעלייה הניכרת בעיסוק במאגיה הן קמעות בצורת לוחיות מתכת דקות ומגולגלות שנחקקו עליהן טקסטים מאגיים. עשרות קמעות כאלה מוכרים מיישובים יהודיים בארץ ישראל, והקדומים שבהם מתוארכים למן אמצע המאה הרביעית לערך ואילך. ראו: H. Eshel and R. Leiman, 'Jewish Amulets Written on Metal Scrolls', *Journal of Ancient Judaism*, 1 (2010), pp. 189–199; ב' עמ' 705–728.

לסוגות הפיוטים, ספרות המעשים והספרות האפוקליפטית,¹⁴⁵ יש אומנם זיקת תוכן מסוימת לספרות האמוראים, אך הם שונים ממנה במובהק, ותוכנם מעיד על ביזור נרחב מבחינת מחבריהם והגותם.¹⁴⁶ איננו יודעים היכן נכתבו רוב החיבורים הללו, וחשוב מכול, הם אינם תוצר של בתי המדרש האמוראיים, ובאשר לחלקם קיים ספק אם הם תוצר של בית מדרש כלשהו. לדוגמה את פיוטי ארץ ישראל הביזנטית חיברו כנראה יחידים שפעלו בגפם ביישובים שונים או אפילו בבתי כנסת ספציפיים.¹⁴⁷ נראה אפוא כי דעיכתם של בתי המדרש של האמוראים הולידה שינויים מרחיקי לכת באופיין ובדרכי התגבשותן של היצירות הספרותיות בהמשך התקופה הביזנטית. השינויים ניכרים בסוגה, בלשון, בסגנון, בהשקפת העולם של המחברים ומעל לכול בכך שחלק מן החיבורים מהתקופה הביזנטית ואולי רובם – שלא כמו החיבורים שמקורם בבתי המדרש של האמוראים – אינם פרי יצירה משותפת שחייבה פעילות גומלין בין חכמים או מסורות חיות שהועברו על פה.

זאב ספראי הציע לקשור את התמורות שחלו ביצירה הספרותית למשבר יישובי במאה הרביעית ובעיקר החמישית, משבר שזיהה על סמך ממצאים ארכיאולוגיים. עם זאת לדעתו בתי המדרש האמוראיים המשיכו לפעול, והתקיימה בהם פעילות יצירה נמרצת גם במאות החמישית והשישית.¹⁴⁸ אולם ראוי להעיר כי אין לנו ולו ידיעה ברורה אחת על בתי מדרש כלשהם במאות הנדונות, וכאמור אין כל סיבה לייחס את היצירות הספרותיות מתקופה זו לבתי מדרש כגון אלו של האמוראים. הצעתו של לפין מרחיקת לכת עוד יותר. לדעתו חכמי המשנה והתלמוד היו בזמנם, היינו במאות השנייה–הרביעית, קבוצה קטנה של עילית עירונית, חסרת השפעה וסמכות של ממש – אלא על מי שקיבל עליו מרצונו את סמכותם – וממילא לא ניתן ללמוד מחיבוריהם על החברה היהודית בכללותה. דווקא מראשית המאה החמישית ואילך התחילה השפעתם של חכמים להתפשט בחברה היהודית הכללית, תהליך שכינה לפין רביניזציה (Rabbinization).¹⁴⁹ מקוצר היריעה, ומכיוון שמוקד ענייני הוא חוגי החכמים בעוד לפין עסק ברביניזציה של

145 לתיארוך המקובל של החיבורים ראו: מילר, בן־אליהו וכהן, ספרות יהודית (לעיל הערה 7).

146 עיר־שי, עטרת ראשו (לעיל הערה 6).

147 ראו לדוגמה: ע' פליישר, 'הראשונים כבני תרבות: לצביון עולמם הרוחני של בני ארץ־ישראל ושלוחותיה לאור אוצרות השיר של הגניזה', תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 6; 'יהלום, חזן־פייטן בבית הכנסת בתקופה הביזנטית', לוי, רצף ותמורה (לעיל הערה 6), עמ' 443–451.

148 ספראי, המאה החסרה (לעיל הערה 95), עמ' 51–63. וראו דבריו הנכוחים של עיר־שי על הצעה זו: עיר־שי, עטרת ראשו (לעיל הערה 6).

H. Lapin, *Rabbis as Romans: The Rabbinic Movement in Palestine, 100-400 CE*, Oxford 2012, pp. 151-167. בתפיסה זו הלך לפין בעקבות שוורץ, שטען כי לאחר מרד בר כוכבא נטמעה רוב האוכלוסייה היהודית בתרבות המזרח הרומית, פרט לחוגים קטנים של חכמים שהתרכזו בערים, ושרק לאחר עליית הנצרות האימפריאלית שבו בהדרגה חוגים נרחבים ליהדות, לשמירת מצוותיה ולזהות עצמית מובחנת כיהודים. ראו: שוורץ, אימפריאליזם (לעיל הערה 76), עמ' 129–161, 179–202. ראו גם: הנ"ל, אינטראקציות שונות (לעיל הערה 114), עמ' 343–354.

החברה היהודית באופן כללי, אתייחס כאן רק לעניינים אחדים בהצעתו. לפי הסתמך במידה רבה על עצם העריכה של ספרות חז"ל הארץ ישראלית, שהתרחשה לדעתו במאות החמישית – השמינית, וכן על ספרות ההיכלות, הספרות האפוקליפטית והפיוטים, שנוצרו אף הם לשיטתו באותה תקופה, ושניכרת בהם השפעת הגותם של החכמים. פעילות נמרצת זו מעידה לדעתו על ניסיון ליצור 'תרבות טקסטואלית רבנית' ועל גידול בהשפעתם של החכמים, דווקא בתקופה שאיננו מכירים ולו חכם אחד שפעל בה. ואולם אם לשיטתו איננו יכולים לדעת כמעט מאומה על השפעתם של חכמים על החברה היהודית בזמנם של חכמי המשנה והתלמוד, למרות מאות המסורות שבידינו הנוגעות לעניין זה, כיצד ניתן להסתמך על עריכה אנונימית של חיבוריהם – שכאמור ייתכן שהיא מפעל של בודדים – כדי לצייר תמונה הפוכה בתכלית בתקופה שמן המאה החמישית? על אחת כמה וכמה קשה להסתמך על ספרות אנונימית כגון ספרות ההיכלות, שאין לדעת אל נכון היכן ומתי התחברה ומה הייתה מידת השפעתה ותפוצתה. יתר על כן, לפי הסתמך על דעתה של מגנס, לפיה בתי כנסת מונומנטליים החלו להיבנות רק מראשית המאה החמישית לערך, וראה בכך ביטוי להתחזקות הזהות היהודית ולהתפשטותה למגזר הכפרי. אלא שדעתה של מגנס נדחתה מכול וכול במחקר, ודומה שהיא הארכיאולוגית היחידה שמחזיקה בה כיום ועימה רק היסטוריונים כגון לפין ושוורץ, שהצעתה משרתת את שחזוריהם ההיסטוריים.¹⁵⁰ כללו של דבר, השקפתו של לפין על אופי החברה היהודית בתקופה הרומית היא שגרמה לו לקבוע שחלה תמורה באופי זה בתקופה הביזנטית. מחד, הוא המעיט במשקלן של ראיות לאורח חיים יהודי בחברה היהודית הכללית ולמידת השפעתם של חוגי החכמים על חברה זו במאות השנייה – הרביעית. ומנגד טען שראיות המלמדות על מקומם המרכזי של חכמים בחברה היהודית למן המאה החמישית – כגון החוק הביזנטי העוסק בסמכויות השיפוט שלהם בעניינים אזרחיים או זה האוסר על לימוד המשנה – משקפות תמורה. אלא שנראה כי התמורה חלה באופי המקורות יותר מאשר באופייה של החברה היהודית.

בדיון שהוקדש לחלוקת תולדות ישראל לתקופות טען לויין כי יש להגדיר את פרק הזמן שמן המאה הרביעית עד כיבוש הערבי כתקופה לעצמה, בעיקר בשל עליית הנצרות והשפעתה מרחיקת הלכת על תולדות ישראל, אף שעליית הנצרות והתמורות בחברה היהודית לא היו אירועים נקודתיים אלא תהליכים ארוכי משך.¹⁵¹ יש היגיון רב בהצעה זו, אולם דומה שהמאה הרביעית, על אירועיה המטלטלים, הייתה תקופת מעבר, ושעדיף לקבוע את ראשיתה של התקופה החדשה לאחר שכבר ניכרה השפעת האירועים הללו, קרוב יותר לשנת 400.¹⁵² מועד זה מציין הן את היעלמותם של חוגי החכמים ואת ביטול הנשיאות – מוסד ההנהגה היהודי העל-

150 ראו את מחקריהם הנזכרים בערה הקודמת. וכנגדם ראו לדוגמה: ליבנר, ח'רבת ואדי חמאם (לעיל הערה 111).

151 לויין, בין רומא לביזנטיון (לעיל הערה 37).

152 בדומה לקביעת נקודת המעבר בין תקופת המשנה והתלמוד לימי השלטון הביזנטי בשנת 395 בידי הר. ראו: הר, התקופה הרומית-ביזנטית (לעיל הערה 3).

קהילתי, הן את התמורה במקורות ההיסטוריים המתייחסים ליהודים; הן את התמורות במעמדם המשפטי של היהודים הן את התחזקותה של הכנסייה ותחילתה של נוכחות נוצרית משמעותית ברחבי ארץ ישראל והאימפריה כולה. מועד זה נראה מתאים יותר גם משיקולים חיצוניים לתולדות ישראל, שכן הוא עולה בקנה אחד עם התיקוף שנקטו חלק מחוקרי העולם הביזנטי – הם קבעו את תחילתה של התקופה סמוך למועד שבו הוכרזה הנצרות כדת הלגיטימית הבלעדית, בשנת 380, בראשית ימיו של הקיסר תיאודוסיוס הראשון, או בעת הפיצול הסופי בין שני חלקי האימפריה בשנת 395, באחרית ימיו של קיסר זה.¹⁵³

פרופ' עוזי ליבנר, המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
uzi.leibner@mail.huji.ac.il